TussenRuimte

MISSIONAIR • INTERCULTUREEL • VERBINDEND

ISRAËL EN JODENDOM IN PERSPECTIEF

2019 | 4

Samen leven, samen geloven

Wat gebeurt er als een moslim en een christen letterlijk op reis gaan door de geloofsgemeenschappen van de ander? De christelijke en islamitische traditie kijken in elkaars spiegel. *Spiegelreis* van Enis Odaci en Herman Koetsveld brengt moslims en christenen dichter bij elkaar.

paperback | € 19,99
ISBN 9789043531818

Verkrijgbaar via kokboekencentrum.nl of via de boekhandel.

KokBoekencentrum
UITGEVERS | UTRECHT

INHOUD

TR

3 Redactioneel

15 Gastcolumn

32 Was getekend

39 Column

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

56 Kunst & cultuur
- *Film*
- *Muziek*
- *Boeken*
- *TR-tips*

63 Agenda

64 Vooruitblik

4 REPORTAGE | Leo Mock
'Doe mij maar een onsje jodendom, alstublieft ...'

ONDERZOEK | Matthijs de Jong
'Joden' in de Bijbel – of 'Judeeërs'? 9

16 DEBAT | Jan Willem van den Bosch – Marleen Anthonissen
Messiaans-christelijk versus christelijk: traditie en feesten

PORTRET | Albert Groothedde
Spreken om te horen 22
Verdiensten en uitdagingen van de joods-christelijke dialoog

27 ANTITHESE | Richard Harvey
Messiaans jodendom: het perspectief van een insider

IN BEELD | Gert van Klinken
Een protestantse kibboets in Israël 33

40 INTERVIEW | Verry Patty
Rabbijn Marianne van Praag:
'Elkaar in de ogen willen kijken'

PERSPECTIEF | Bart Wallet
Een kleine analyse van hedendaags antisemitisme in Europa 44

TussenRuimte
missionair • intercultureel • verbindend

Jaargang 12 | nummer 4 | december 2019
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een kwartaaltijdschrift voor missionaire en interculturele theologie dat verschillende christelijke stromingen verbindt en samengesteld wordt door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte doet verslag van missionaire initiatieven, in woord en daad, lokaal en wereldwijd. Het tijdschrift wil vanuit het christelijk geloof inspireren en reflecteren op religies en culturen, met de bedoeling steeds opnieuw een proces van verstaan op gang te brengen. Zo kan ruimte ontstaan voor de betekenis van het evangelie in onze tijd.

TussenRuimte is een uitgave van de Nederlandse Zendingsraad (NZR) in samenwerking met MissieNederland, Prisma, de Verenigde Protestantse Kerk in België en Uitgeverij Kok in Utrecht.

© 2019 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Omslagfoto: Computergestuurde arm schrijft de Tora, Joods Museum in Berlijn.
Foto: Rob van Essen, januari 2015

Redactie
Annemieke van den Berg, Piet Both, Rob van Essen, Jaap Haasnoot, Renate Japenga, Verry Patty, Nienke Pruiksma (hoofdredacteur), Peter-Ben Smit, Alexander Villemil, Chris Vonck

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen | Redactie.AMG

Redactieadres
TussenRuimte
Nederlandse Zendingsraad
Hoofdstraat 51
3971 KB Driebergen
T (0343) 745 245
E tussenruimte@zendingsraad.nl
W zendingsraad.nl/tussenruimte

Foto's en illustraties
Rob van Essen (omslag, 47, 48), Gilde Utrecht/duic.nl (7), nemnieuws.nl (17), pkn.archives (19), hetcis.nl (24, 26), nesammim.nl (17), Peternel Karsemeijer (51), zendingserfgoed.nl (64)

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Abonnementenadministratie
VBK | media, abonnementen
Postbus 13288
3507 LG Utrecht
T 088 – 700 2780 (09.00-12.00)
E abonnementen@kok.nl

Abonnementen
Een jaarabonnement in Nederland kost € 44,50;
in het buitenland € 52,00. Studentenabonnement: € 29,00.
Losse nummers: € 11,50 (exclusief porto).
Proefabonnement van twee nummers: € 16,50.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december. Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal drie maanden voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Deze uitgave is gedrukt op papier van verantwoorde herkomst.

'Jodendom' ontdekken

Wie in de context van missiologie en interculturele theologie over 'het jodendom' begint, kan een flinke discussie verwachten. 'Jodendom' is wat politieke historici een '*emotive*' noemen: een woord dat als het ware opgeladen is en direct mensen tot een reactie brengt. Politici gebruiken zulke woorden graag om mensen op de been te brengen – de geschiedenis kent voorbeelden genoeg waarbij 'jodendom' precies zo'n rol speelde. Afschuwelijke voorbeelden, de Sjoa bijvoorbeeld, en voorbeelden van grote inzet vanuit een ervaren verbondenheid, ook van christenen, met het jodendom.
Misschien heeft u ook meteen een gevoel gehad. Waar reageerde u op bij het lezen van deze eerste alinea? We schreven eigenlijk nog niet waar we het over hadden. Omdat *TussenRuimte* een tijdschrift voor missiologie en interculturele theologie is, zal het wel om 'het jodendom' in die context gaan. De vraag is: welke vormen van jodendom spelen daar op welke manieren een rol? Daar staat dit nummer bij stil.
We laten verschillende stemmen aan het woord komen, verschillende joodse stemmen, natuurlijk, een messiasbelijdende joodse stem ook, en diverse christelijke stemmen, over christelijk enthousiasme over de joodse traditie (en de grenzen ervan), over een experiment in solidariteit, over bijbelvertalen en over antisemitisme onder meer.
In de veelvoud aan stemmen gaat een opdracht aan de lezer schuil: wat is je eigen stem wanneer je het over 'jodendom' hebt. Hoe verhoudt dat zich tot de stemmen die hier spreken? Heb je het wel over hetzelfde jodendom, of toch over iets anders? Welke aspecten benadruk je en hoe verhouden die zich tot de joodse stemmen, al dan niet messiasbelijdend, die hier aan het woord komen?
We denken dat dit een nummer is dat laat zien dat wie het over 'jodendom' heeft in de theologie, daar een mening over en een gevoel bij heeft, er goed aan doet even een stap terug te doen en zich af te vragen: waar heb ik het eigenlijk over?
In deze zin wensen we u als lezer veel genoegen, enige irritatie, misschien zelfs wat verontwaardiging, maar vooral veel ontdekkingen bij het lezen van dit nummer.

— Wilma Wolswinkel en Peter-Ben Smit, themaredactie

‘Doe mij maar een onsje jodendom, alstublieft …’

Wanneer er iets over joden en jodendom in de media te beluisteren is, zit ik doorgaans gespannen te kijken of te luisteren. Wat of wie zal er dit keer nu weer eens langskomen?

De media hebben nogal eens een voorliefde voor het extreme – het bekende ‘man bijt hond’-syndroom. En dus laat men graag een kolonist uit Israël aan het woord die extreme dingen zegt over Palestijnen, een ultra-orthodoxe jood in klederdracht die rare dingen over vrouwen of over de staat Israël roept, of een rabbijn die plechtig verklaart niet in God te geloven.
Ook vaste prik is het beeld van de rabbijn met op de achtergrond een gevulde boekenkast, een shot in de synagoge met op de achtergrond een geopende Heilige Ark met Tora-rollen, of de vrouw van een rabbijn die in de keuken druk in de weer is met een cake of met viskoekjes.
Ongetwijfeld goed bedoeld, maar soms blijkt ook de presentator of interviewer maar matig voorbereid te zijn en weinig van het onderwerp af te weten. Vaak ontbreekt het de luisteraar of kijker aan context – hoe moet hij of zij de informatie plaatsen die naar hem gezonden wordt en in hoeverre is dit representatief voor Jodendom in Nederland?

Perspectief van de meerderheid

Als er informatie over het christendom in Nederland wordt uitgezonden in de media lijkt het alsof iedereen wel zo ongeveer weet waarover men het heeft. Christendom in Nederland kent historisch immers maar twee smaken – katholicisme en protestantisme. We vergeten voor het gemak maar even dat er ook een Oud-Katholieke Kerk in Nederland is, een Apostolische Kerk en dat vooral de protestantse kerken best veel substromingen kennen – van de gerefomeerdebonders tot evangelisch-lutheranen en de Hersteld Hervormde Kerk.
We laten ook even de vele migrantenkerken weg die in Nederland actief zijn gedurende de afgelopen decennia – van Afrikaanse kerken tot Jacobijnen en Nestorianen.
Waarom maakt niemand zich echt druk wanneer er gegeneraliseerd wordt over ‘het christendom’, enkele individuen of splintergroepjes uitgezonderd? Omdat het heersende perspectief vaak die van de meerderheid of van de grootste groep is. Als minderheid onderhoud je altijd een asymmetrische verhouding tot de meerderheid. Die is immers voor haar erkenning afhankelijk van die meerderheid en kan die desgewenst ook weer intrekken. Omgekeerd kan de minderheid het bestaansrecht van de meerderheid niet bevragen of ter discussie stellen. En terwijl men als meerderheid het zelfbeeld

koestert van consensus, eensgezindheid en inclusiviteit, lijkt vanuit het perspectief van de meerderheid, de minderheid altijd wat exotisch, niet-alledaags, particularistisch en vooral verdeeld. Of men ziet juist helemaal geen verschillen en gooit alles op één hoop – zoals alle Chinezen of Afrikanen in onze perceptie op elkaar lijken.
Als minderheid ergert men zich daarom eerder aan een vertekend beeld dat geschetst wordt, onjuiste informatie die circuleert of stereotiepe beschrijvingen die worden neergezet – het is al moeilijk genoeg om je eigen identiteit te behouden als kleine groep. Want hoe werkt die onjuiste informatie door in de beeldvorming van die meerderheid?

Verhelderende manieren

Indien we het dus over jodendom willen hebben, zal eerst duidelijk moeten worden waarover we het precies hebben, om het verhelderen van de context. Er zijn op zijn minst drie verschillende manieren om dat te doen.
De eerste is om een historisch perspectief te beschrijven – men beschrijft een bepaald fenomeen door de tijd heen en staat stil bij aan de ene kant continuïteit en anderzijds verandering en transformatie. Deze methode is vooral bruikbaar als men één bepaald en ingekaderd onderwerp wil belichten en daarbij dus een diachrone beschrijving geeft. Uiteraard zul je altijd moeten stilstaan bij de vraag welke bronnen je gebruikt en in hoeverre deze representatief zijn voor de periode en het fenomeen dat je beschrijft. Een dergelijke opzet vergt veel tijd en energie.
Een andere mogelijkheid is om een bepaald onderwerp vanuit een bepaalde regio te beschrijven. Wanneer we het over jodendom hebben, staat men er vaak niet bij stil dat er vele 'jodendommen' zijn in verschillende regio's met uiteenlopende lokale en etnische dimensies. In de moderne wereld is het gebruikelijk om jodendomsbeleving in verschillende regio's onder te verdelen – de exacte verdeling hangt af van het tijdperk dat besproken wordt.
Een gebruikelijke indeling is bijvoorbeeld Asjkenazisch, Sefardisch en Oriëntaals. Maar wat daarmee bedoeld wordt kan nog wel eens onderwerp van discussie zijn. Grofweg deelt men het Europese Jodendom en de Anglosaksische wereld in onder het Asjkenazische Jodendom, hoewel er binnen deze groep wel een duidelijk verschil gemaakt kan worden tussen West-Europa en Oost-Europa. Het Jodendom in de Verenigde Staten is bijvoorbeeld veel meer door Oost-Europees Jodendom beïnvloed dan door de West-Europese variant. De reden hiervoor is dat er eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw veel meer Joden uit Oost-Europa naar de Verenigde Staten emigreerden dan uit West-Europa.
Met Sefardisch Jodendom werd oorspronkelijk bedoeld Jodendom van het Iberisch Schiereiland. Later werd deze benaming ook gebruikt voor Joden in Italië, Griekenland, Turkije en de Balkan – landen waar de migranten na de verdrijving van 1492 gemeenten stichtten. In de moderne tijd wordt Sefardiem ook gebruikt voor Joden uit Noord-Afrika en het Midden-Oosten, hoewel later daar de term Oriëntaalse Joden voor wordt gebruikt.

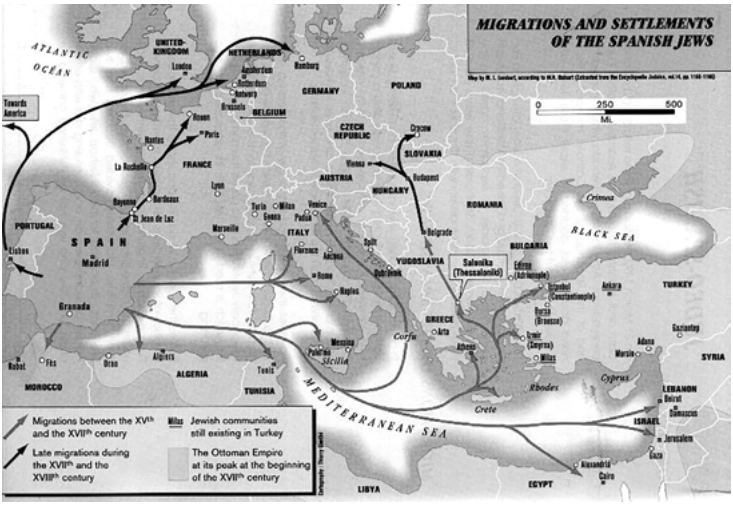

Zo'n 200.000 Joden trokken als gevolg van het Verdrijvingsedict (Spanje, 1492; Portugal, 1497) weg uit Iberië en verspreidden zich over Zuid-Europa, de Balkanlanden, Noord-Afrika, Nederland en Engeland.

Wanneer we naar de geschiedenis van deze gebieden kijken dan is het niet per se gerechtvaardigd om Noord-Afrika op één hoop te gooien met het Midden-Oosten (bijvoorbeeld Syrië en Irak). En dan zijn er nog de Joden uit relatief geïsoleerde gebieden met hun gebruiken en jodendomsbeleving die soms niet helemaal in de hoofdgroepen passen. Men denkt dan aan Joden uit het Verre Oosten, Joden uit Ethiopië, Jemen en Iran/Perzië.
Wanneer je met representanten uit verschillende gebieden zou praten, kom je tot de conclusie dat elke indeling vaak door buitenstaanders wordt gemaakt en generaliserend is. Het is vooral een hulpmiddel om mee te werken, maar kan nooit de werkelijkheid exact beschrijven. Een Nederlander is toch ook geen Duitser of Deen, een Belg geen Zwitser – hoewel er zeker treffende culturele en religieuze overeenkomsten te vinden zijn. Waarom zouden alle Joden in Noord-Afrika of het Midden-Oosten dan wel op één hoop gegooid worden in de classificatie?

Proces van integratie

Terug naar de diachrone benadering. Wanneer we het over jodendom in de moderne tijd hebben, is het belangrijk de grote veranderingen in het oog te houden die vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw in het Westen plaatsvonden. De ontmoeting met de zich ontwikkelende moderniteit, het individualisme en de seculariteit onder invloed van de Verlichting viel voor joden in het Westen samen met een proces van integratie in de opkomende natiestaat door het verkrijgen van burgerrechten en een gelijke rechtspositie. Voorheen leefden joden doorgaans in een inferieure status in een christelijke samenleving die hun bepaalde rechten ontzegde, waardoor ze afwezig waren in delen van het publieke leven. Joden woonden in hun eigen wijk – uit eigen wil of opgelegd – in een min-of-meer autonome gemeenschap die de onderlinge groepsidentiteit versterkte.

Joodse Berber-familie, Marokko

De Grote Synagoge in Boedapest, gebouwd in 1854-1859. In deze Reform-periode namen de Joden actief deel aan de samenleving in Hongarije. De westerse assimilatie uitte zich ook in de vrijere vormgeving en acceptatie van het orgel in de synagoge.

Met de emancipatie van de joden en het proces van burgerrechten werden ze nu volle burgers met gelijke rechten en dienden zich vele nieuwe mogelijkheden aan. De joodse religieuze identiteit zou hierdoor ingrijpend veranderen. In Oost-Europa en de Sefardisch-Oriëntaalse wereld daarentegen deed deze ontmoeting met de moderniteit zich veel later voor, en bovendien op een geheel andere wijze.

Illustratief model

Het bovenstaande wordt goed geïllustreerd in het model van prof. Ido Abram z.l. ('zijn aandenken zij tot zegen') over de joodse identiteit die uit vijf onderdelen bestaat en dat bijvoorbeeld beschreven wordt in onder andere zijn artikel 'Het raadsel van de joodse identiteit' uit 2006. Voor joden in Nederland bestaat de joodse identiteit uit de volgende vijf gebieden:

- de joodse religie, traditie en cultuur
- een verbinding met het land Israël, eeuwenoud religieus zionsverlangen of het politieke zionisme en de Staat Israël
- een ervaring van antisemitisme, vervolging en overleven die voor Europa recent concreet werd in de Sjoa
- het persoonlijk levensverhaal en de eigen beleving
- de interactie met de Nederlandse cultuur en omgeving

De grootte van elk segment kan dus per individu verschillen, afhankelijk van diens levensovertuiging, opvattingen en persoonlijke geschiedenis. Deze schijf is te gebruiken om de joodse identiteit van andere westerse Joden te beschrijven, en met een slag om de arm voor Joden in Oost-Europa.
Voor Sefardische en Oriëntaalse Joden is het alweer moeilijker – zij hebben bijvoorbeeld minder sterke herinneringen aan antisemi-

Steegje nabij de Bakkersbrug in Utrecht. In de late middeleeuwen waren Joden uitgesloten van het lidmaatschap van de gilden, waardoor zij hun brood moesten verdienen met handel. Zij woonden hier in kleine huisjes.

tisme en vervolgingen onder islamitische heerschappij en waren ook geen slachtoffer in de Sjoa. Ook het eigen levensverhaal en beleving zal anders vormgegeven worden dan in een westerse setting.

Drie stromingen en meer

De ontmoeting met de moderniteit leidde in de westerse context tot de 'geboorte' van drie joodse religieuze stromingen: de Reform of Liberalen, de Conservatieven, en de Orthodoxie. Deze stromingen denken verschillend over de oorsprong van de Tora en haar autoriteit, de verhouding tot de klassieke rabbijnse traditie uit de Oudheid, de positie van rabbijnen en hun autoriteit, de inhoud van Godsbeeld en dogma's, de rol van het individu en de autonomie versus heteronomie, de Staat Israël en zionisme, de verhouding wetenschap en religie, de plaats van vrouwen in de gemeenschap en in de synagoge en meer recent: de omgang met de LGBT-gemeenschap.
Uit de Conservatieven ontstond een vierde stroming, de Reconstructionisten, die onder invloed van de exacte wetenschappen en opkomende menswetenschappen een desacralisering van het godsbegrip introduceerde en het jodendom vooral ziet als een evoluerende religieuze cultuur waarin mensen zelf beslissen.
In de jaren zestig van de vorige eeuw ontstond ook de Renewal-stroming, die vooral in de Verenigde Staten invloed heeft en een nadruk legt op de spirituele en mystieke tradities van het jodendom, met interesses voor meditaties en muziek in de liturgie, maar die ook openstaat voor spirituele tradities van andere religies.
Vooral de orthodoxie kent vele substromingen verdeeld naar bijvoorbeeld ideologische en etnische herkomst, zoals de meer westerse georiënteerde Moderne Orthodoxie, de op Israël gerichte Religieus-Zionistische Orthodoxie en meer isolationistische Ultra-Orthodoxie, waarvan de ideologie oorspronkelijk vooral uit Oost-Europese vormen van jodendom kwam, maar in de moderne tijd een *revival* beleeft in Israël en de Verenigde Staten.

Studie, 'open mindset' en geduld

Praten over jodendom kan dus niet zonder duidelijk te maken waar we het precies over hebben. Hebben we het over westerse Joden voor wie religie vaak meer een cultureel fenomeen is geworden dat in de vrije tijd beleefd wordt, Joden voor wie jodendom vooral een familiegebeuren is, Joden die het jodendom als filosofische intellectuele bevrediging zien, of bijvoorbeeld Joden uit de Oost-Europese en Oriëntaalse cultuur voor wie pelgrimages naar heilige graven, zegeningen van heilige rabbijnen en soms ook amuletten een authentiek onderdeel zijn van hun jodendomsbeleving.
Dit expliceren vereist studie, een *open mindset* en geduld. Op die manier is het verkennen van de ander ook een herkennen enerzijds, en een nieuwe ontmoeting anderzijds.

— Leo Mock is universitair docent Judaica aan de Universiteit van Tilburg. Hij is onder meer betrokken bij de stichting PaRDeS, die zich inzet voor het ontsluiten van Joodse bronnen voor een joods en christelijk publiek en het bevorderen van de interreligieuze dialoog.

'Joden' in de Bijbel – of 'Judeeërs'?

Taal doet meer dan het overbrengen van informatie. Met de labels die we opplakken oefenen we macht uit, al zijn we ons daar zelden van bewust. Ook voor bijbelvertalingen geldt dat woorden niet neutraal zijn en dat het goed is je bewust te zijn van wat ze oproepen. Een levendig gesprek over de uitleg en toepassing van de bijbelse teksten blijft even belangrijk als een zorgvuldige vertaling.

Dit artikel gaat over de vertaling van het Grieks woord *Ioudaios* in het Nieuwe Testament. Wat is iemand die *Ioudaios* genoemd wordt: een Judeeër of een Jood? Het eerste creëert afstand tot onze tijd, het tweede slaat een brug. Als je in Johannes 4:22 leest 'de redding komt immers van de Joden', klinkt dat prachtig. Maar als Jezus in gesprek met 'de Joden' zegt: 'jullie vader is de duivel' (Johannes 8:44), klinkt dat ongemakkelijk. Zou je daar niet liever met 'Judeeërs' vertalen?
Ik doe eerst de vertaalkwestie uit de doeken, en kom dan aan het eind terug op het ongemak dat met de vertaalkeuzes samenhangt.

Over Joden en Judeeërs

In het Oude Testament komt de aanduiding *Jehoedîm* voor. Het is afgeleid van de naam Juda (*Jehoeda*) en betekent 'mensen van Juda'. De Aramese vorm is *Jehoeda'iee*. In het Grieks werd dat *Ioudaioi*, een term die voorkomt in de deuterocanonieke boeken en regelmatig in het Nieuwe Testament. In het Latijn werd het *Iudaei*. Van dat laatste zijn 'onze' woorden afgeleid.
Het woord Jood komt in het Nederlands al in de twaalfde eeuw voor, als *jode*, *iuede*, *jude*, et cetera, afgeleid van *Iudaeus* (Latijn). De Statenvertalers gebruikten consequent het woord 'Joden' voor de bijbelse benamingen *Jehoedîm*, *Jehoeda'iee* en *Ioudaioi*.
Vanaf eind negentiende/begin twintigste eeuw kwam er een *tweede* Nederlandse term in gebruik: Judeeërs. Ook dit woord was afgeleid van het Latijnse *Iudaeus*. De nieuwe term werd gebruikt, bijvoorbeeld in de NBG-1951, om ten opzichte van de Statenvertaling twee veranderingen door te voeren:

- Waar de Statenvertaling in het Oude Testament spreekt over de 'kinderen (= mensen) van Juda', een hebraïsme, werd nu van 'Judeeërs' gesproken.
- Als er sprake is van *Jehoedîm* in teksten die spelen vóór de ballingschap worden die niet meer 'Joden' genoemd, maar 'Judeeërs'.

Het Nederlands kent nu dus twee aanduidingen – Joden en Judeeërs – die allebei zijn afgeleid uit het Latijn en uiteindelijk natuurlijk allebei teruggaan op het Hebreeuwse *Jehoedîm*, 'mensen van Juda'. In andere talen gebeurde hetzelfde. In het Engels: naast 'Jews' kwamen 'Judaeans'; in het Duits: naast 'Juden' kwamen 'Judäer'; in

het Frans: naast 'Juifs' kwamen 'Judéens', et cetera. In alle gevallen speelde die hulpterm slechts een bijrol, als aanduiding van de inwoners van Juda vóór en tijdens de ballingschap. Vanaf de tijd van Ezra en Nehemia komen dan de 'Joden' op het bijbelse toneel. Zo doet de NBG-1951 het, en de meeste bijbelvertalingen volgen dit spoor.
De meeste onderzoekers, met name van een paar generaties geleden, ondersteunden dit beeld: in de tijd van Ezra en Nehemia werd het fundament gelegd voor de Joodse godsdienst en identiteit zoals die al eeuwenlang bestaat.

Recente discussie

Tegenwoordig menen sommige geleerden dat de overgang van Judeeërs naar Joden pas later kwam. Een belangrijke stem in het debat is Shaye Cohen. Hij meent dat de sleutel in de tijd van de Hasmoneeën ligt, in de tweede eeuw voor Christus.
Als gevolg van het politieke succes van de Hasmonese koningen werd *Ioudaioi* een overkoepelende term, waaronder niet meer alleen Judeeërs in de strikte zin van het woord vielen (= mensen van Juda/Judea), maar óók de inwoners van geannexeerde gebieden, zoals Galilea, Idumea, Iturea, die nu de Joodse levenswijze volgden. Het waren nu allemaal *Ioudaioi*.

Wie de Joodse levenswijze volgde werd als een 'Ioudaios' gezien

Die brede betekenis zie je terug in de diaspora: wie de Joodse levenswijze volgde werd als *Ioudaios* gezien, waar hij of zij ook geboren was. Cohen veronderstelt daarom dat *Ioudaios* in die tijd naast de geografisch-etnische betekenis ook een religieuze betekenis kreeg, en dat we daarom vanaf dit moment echt over 'Joden' kunnen spreken.
Een andere bekende auteur, Steve Mason, bestrijdt dat. Volgens hem blijft *Ioudaios* een etnische aanduiding. De *Ioudaioi* zijn een etnische groep, een volk met eigen wetten, eigen tradities, een eigen God, waarmee ze zich onderscheidden van andere volken. Wie *Ioudaios* werd, werd geen aanhanger van een godsdienst maar nam een nieuwe etnische identiteit aan. Volgens Mason werd *Ioudaioi* pas gebruikt als religieuze aanduiding in de derde en vierde eeuw, toen kerkvaders het 'jodendom' begonnen te typeren als een godsdienst met aanhangers, tegenover het 'christendom'.

Etnische aanduiding

Over één ding lijkt men het aardig eens te zijn: de term *Ioudaios* was in de tijd van het Nieuwe Testament in de eerste plaats een *etnische* aanduiding. Er waren Parten, Syriërs, Egyptenaren, en zo waren er ook *Ioudaioi*. Een *Ioudaios* is iemand die behoort tot een bepaald volk. Een volk dat zich kenmerkt door een eigen levenswijze.
Natuurlijk kan *Ioudaios* in bepaalde contexten nog steeds in de strikte zin van het woord gebruikt worden als 'inwoner van Judea' ('Judeeër' in tegenstelling tot 'Galileeër'), maar in de meeste gevallen fungeert *Ioudaios* als een overkoepelende etnische aanduiding. Een geboren Alexandriër wiens voorouders uit Galilea afkomstig waren, kon een

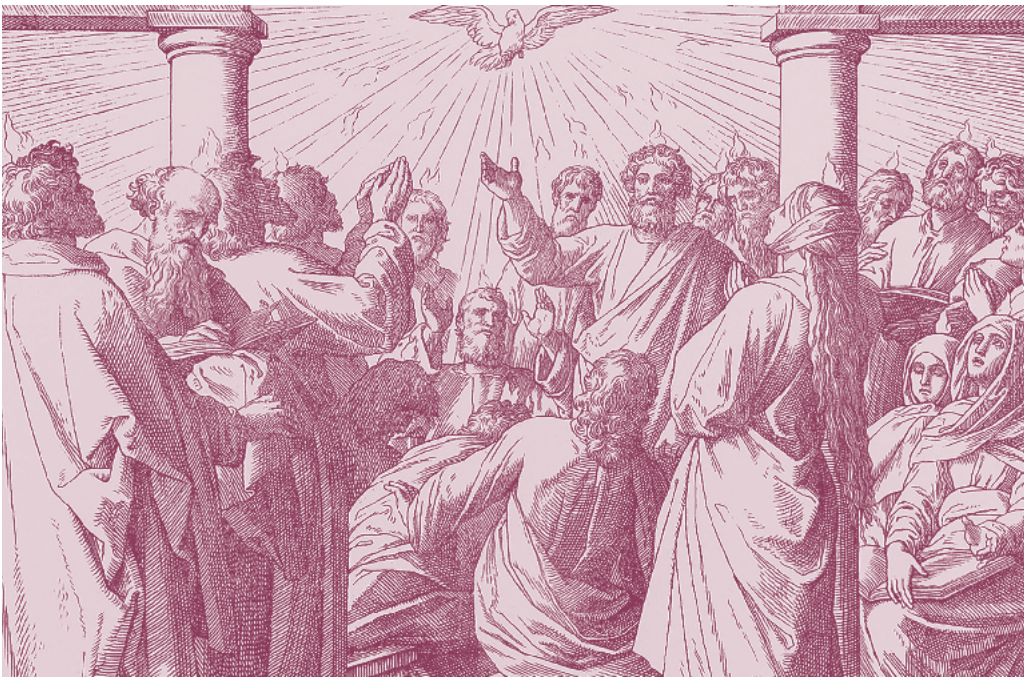

Petrus uit Galilea was een ‘Ioudaios’. Hier afgebeeld in het midden bij de uitstorting van de Heilige Geest in Jeruzalem.

Ioudaios zijn. Petrus, uit Galilea, was een *Ioudaios*, en ook Paulus, een Benjaminiet uit de diaspora, was een *Ioudaios*.
Ioudaios was dus primair een etnische term. Wat er verder in meeklinkt, hangt sterk af van de context en de situatie. Dat kan een geografische connotatie zijn: dan kenmerken *Ioudaioi* zich door hun connectie met het land *Ioudaia*, of ze daar nu wonen of niet. (Dat leidt overigens tot een nieuw probleem, want ook *Ioudaia* werd op twee manieren gebruikt: als ‘Judea-in-enge-zin’, in onderscheid van Galilea en Samaria, en als Judea-in-brede-zin voor heel Israël, inclusief Galilea en Samaria.) In andere gevallen klinkt er niet een geografische maar eerder een culturele connotatie mee: een *Ioudaios* is dan iemand met een bepaalde levenswijze gebaseerd op de wet van Mozes en de voorvaderlijke tradities.

Vertaalkeuze

In het recente debat gaan soms stemmen op om *Jehoedîm* en *Ioudaioi* consequent met ‘Judeeërs’ te vertalen in plaats van met ‘Joden’. De term ‘Judeeërs’ heeft inderdaad als voordeel dat het direct herkenbaar is als etnische aanduiding. In het woord Joden horen waarschijnlijk slechts weinigen een connectie met Judea, in het woord Judeeërs des te meer. Bovendien menen sommigen dat de term Joden te religieus geladen is voor de antieke tijd.
De vraag is of dit klopt. Volgens Van Dale betekent Jood: ‘iemand die behoort tot het Joodse volk’ (daarnaast kent Van Dale het

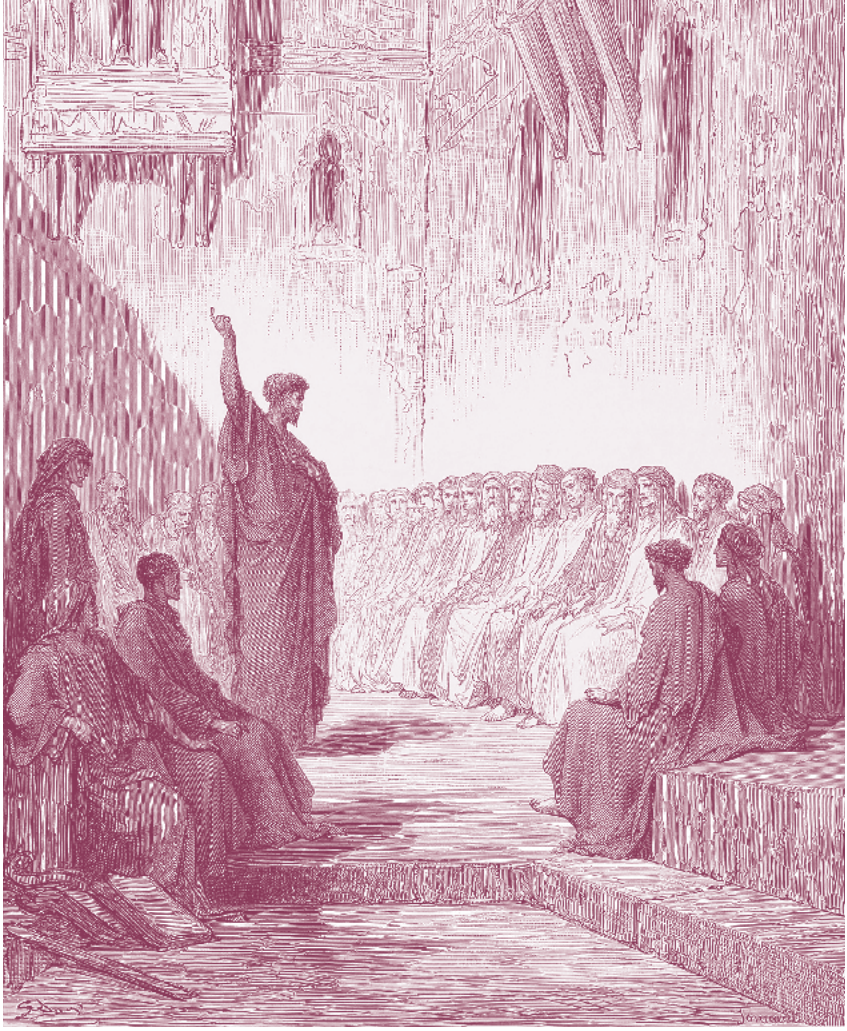

Ook Paulus, een Benjaminiet uit de diaspora, was een 'Ioudaios'. Prent van Gustave Doré, 'Paulus in de synagoge van Thessolonica'.

woord 'jood' met kleine letter, 'iemand die het joodse geloof aanhangt'). Dat is precies de betekenis die we zoeken, al kun je je afvragen of in de praktijk het onderscheid tussen 'Jood' en 'jood' altijd goed functioneert.

Bovendien is het de vraag of het minder bekende woord Judeeër het veelzijdige begrip *Ioudaios* kan dekken. Dat wordt een probleem als *Ioudaios* functioneert als aanduiding die losstaat van het land *Ioudaia*, zoals bij Paulus. Als Paulus schrijft over *Ioudaioi* en *Hellênes* ('Joden en Grieken') is dat een typering van de hele volkerenwereld. Paulus wisselt dit tweetal af met *Ioudaioi* en *ta ethnê* ('Joden en niet-Joden'). De *Hellênes* zijn dus niet 'op Hellas (Griekenland) georiënteerde mensen', maar: alle niet-Joden, vergelijkbaar met *ta ethnê*.

'Ioudaioi' kennen de ware God en Zijn wet

In Romeinen 1-3 zie je hoe Paulus deze begrippen oplaadt: *Hellênes* is de aanduiding voor alle mensen die verkeerde goden dienen, kortweg: de heidenen. En de *Ioudaioi* typeert hij als volgt: ze kennen de ware God,

ze zijn besneden en ze hebben Gods wet. De *Hellênes* en *Ioudaioi* samen staan voor alle volken. De aanduiding ‘Judeeërs’ schiet tekort om dat over te brengen.
Alles overwegend lijkt het beter om in het Nieuwe Testament de gebruikelijke weergave met Joden te handhaven.

Joden in het Johannes-evangelie

Het evangelie volgens Johannes neemt in deze discussie een bijzondere plek in. Zoals bekend spreekt dit evangelie op een aantal plaatsen erg negatief over de *Ioudaioi*. Voor sommigen een reden om dan maar liever met ‘de Judeeërs’ te vertalen dan met ‘de Joden’.
Er is door enkele onderzoekers betoogd dat Johannes met de *Ioudaioi* niet duidt op ‘de Joden’ in het algemeen, maar slechts op een specifieke groep. Het zou dan alleen gaan om de inwoners van Judea-in-enge zin, die zich vijandig opstelden tegenover Jezus en zijn succesvolle Galilese beweging. Deze exegese heeft echter maar weinigen overtuigd. Johannes gebruikt *Ioudaioi* als overkoepelende term, net als Paulus en de meeste andere auteurs van die tijd.
En ook de uitleg dat *Ioudaioi* bij Johannes een codewoord is voor ‘de Joodse leiders’, de werkelijke tegenstanders, is niet overtuigend. Dat klopt weliswaar voor een deel van de teksten, maar voor een groter deel niet: daar zien we de *Ioudaioi* in situaties waar we in de andere evangeliën ‘de menigte’ of ‘de massa’ tegenkomen.
Door steeds te spreken over ‘de *Ioudaioi*’ vermengt Johannes de rollen van de leiders en het volk die in de andere evangeliën duidelijk onderscheiden zijn. En ook al worden de *Ioudaioi* bij Johannes niet louter negatief beschreven, ze lijken toch collectief aan de verkeerde kant van de streep te staan. Degenen die momenten van waar geloof en inzicht tonen (zoals de Samaritaanse vrouw, de blinde man, de leerlingen) worden nooit als *Ioudaios* aangeduid (terwijl ze allemaal of bijna allemaal Joden zijn), degenen die aan de verkeerde kant staan worden juist wel regelmatig als *Ioudaios* aangeduid.

Rol van de uitleg

De oplossing is niet om het vierde evangelie bij te werken. De oplossing ligt erin om dit evangelie goed uit te leggen in het licht van zijn tijd. Het is geschreven in een conflictsituatie. En het is op zo’n manier geschreven dat het verhaal over Jezus de lezers en hoorders van het evangelie ook iets duidelijk maakt over hun éigen situatie. Wie de auteur precies op de korrel neemt met ‘de *Ioudaioi*’ kunnen we onmogelijk met zekerheid nagaan. Maar wat wél duidelijk is, is dat we het uit ons hoofd moeten laten om dit op de Joden in het algemeen te betrekken.

Dit evangelie goed uitleggen in het licht van zijn tijd

We kijken nu met afschuw terug op de manier waarop de bijbelse teksten misbruikt werden in alle eeuwen dat Jodenhaat in christelijk Europa de gewoonste zaak van de wereld leek. Maar betekent dit dat we voortaan in het Nieuwe Testament beter over ‘Judeeërs’ kunnen spreken dan over ‘Joden’? Sommigen zijn die mening toegedaan.

Als de Bijbel niet meer spreekt van Joden, maar alleen nog van Judeeërs, snijden we iedereen de pas af die zijn foute, anti-Joodse denkbeelden op de Bijbel terug probeert te voeren. Anderen brengen echter in dat je, door Joden weg te schrijven uit de Bijbel een deel van hun geschiedenis ontneemt. Dat wat de meeste *Ioudaioi* kenmerkt – geloof in de God van de vaderen, de Tora, besnijdenis, kosjer eten, sabbat – associëren we met Joden, niet met Judeeërs. Je begeeft je op glad ijs als het Nieuwe Testament niet meer over Joden spreekt en Jezus en zijn eerste volgelingen geen Joden meer heten.
De oplossing is niet om de Joden voorzichtigheidshalve weg te schrijven uit de Bijbel. De oplossing is om eerlijk onder ogen te zien hoe in de loop van de geschiedenis deze teksten zijn misbruikt, daar openlijk afstand van te nemen, en ons open te stellen voor een betere uitleg en andere toepassing.

De ene tekst is de andere niet

Als de Samaritaanse vrouw in Johannes 4 uitroept dat de redding komt van de kant van de Joden, brengt ze een theologische waarheid onder woorden die gedragen wordt door de hele Bijbel. Dat is het Joodse volk, Israël, Gods eigen volk dat centraal staat in de Bijbel.

'De redding komt van de kant van de Joden'

De *Ioudaioi* tot wie Jezus zegt: 'jullie vader is de duivel', in Johannes 8, vormen echter een heel andere groep. Dit is deel van de polemiek die in het vierde evangelie wordt gevoerd en Jezus' gesprekspartners staan hier voor een verkeerde vorm van geloof. Bínnen het verhaal noemt Johannes hen *Ioudaioi*, maar daarbuiten kan dit evenzeer van toepassing zijn op elke Syriër, Egyptenaar, katholiek of protestant die, naar de maatstaven van het vierde evangelie, tekortschiet in geloof. Dit is, met andere woorden, eerder een spiegel om onszelf voor te houden dan een stok om een ander mee te slaan.
De ene tekst is de andere niet. Daarom blijft een levendig gesprek over de uitleg en toepassing van de bijbelse teksten even belangrijk als een zorgvuldige vertaling.

Dit artikel is een bewerking en inkorting van mijn researchartikel 'Joden of Judeeërs? Over de vertaling van het woord 'Ioudaioi' in het Johannes-evangelie en elders' in: Met Andere Woorden 36,1 (2017), 6-19.

Literatuur

— Shaye J.D. Cohen, The Beginnings of Jewishness: Boundaries, Varieties, Uncertainties, Berkeley, 1999
— Steve Mason, 'Jews, Judaeans, Judaizing, Judaism: Problems of Categorization in Ancient History' *Journal for the Study of Judaism* 38 (2007), 457-512
— Zie marginalia.lareviewofbooks.org/jew-judean-forum/ voor een aantal uitgesproken visies op dit onderwerp.

— Matthijs (dr. M.J.) de Jong is hoofd vertalen bij het Nederlands Bijbelgenootschap.

Israël in Beiroet

In mijn leslokaal in Beiroet hangt een kaart van het moderne Midden-Oosten. Handig als je wilt uitleggen hoe dat oude Soemerië en Assyrië nu heten. Maar één naam op die moderne kaart is doorgestreept: Israël. Dat land lijkt niet te mogen bestaan. In de ideologie vormen Noord-Afrika en het Midden-Oosten één groot gebied waarin mensen elkaar verstaan en één cultuur delen van gastvrijheid, humor en menselijke warmte. De mensen daar behoren tot verschillende minderheden en verschillende geloven, maar toch vormen ze één grote familie. Maar tussen Libanon en Egypte is er ineens een blokkade gekomen, een vijandig gebied: Israël. Vanuit die ideologie van de familie en de relaties begrijp ik het wel. En vanuit de schrijnende situatie van de Palestijnen begrijp ik het ook. Maar toch bestaat Israël, ook al kun je daar verschillende politieke opvattingen over hebben.

In die lastige politieke situatie onderwijs ik Armeense, Syrische, Palestijnse en Libanese studenten Bijbels Hebreeuws en Oude Testament. Steeds stuit je daarbij op anti-joodse opvattingen, die trouwens niet alleen in het Midden-Oosten bestaan. Ik blijf overal op deze wereld uitleggen dat de farizeeën geen hypocriete scherpslijpers waren, maar dicht bij de mensen stonden en ze probeerden te helpen. Vooroordelen over het jodendom probeer ik weg te nemen.

Verrassend genoeg merk ik dat de studenten steeds geïnteresseerder zijn en heel open. Ze willen weten en begrijpen waarom ik het Oude Testament zo mooi vind. Ik denk dat er bij de jongeren in het Midden-Oosten een nieuwe droom aan het groeien is: de droom dat er geen blokkades meer zijn. Dat iedereen overal naar toe kan gaan. Dat er een trein zal rijden van de Syrische kust naar Caïro, via Jaffa en Tel Aviv. Dat Israël en Palestina samen onderdeel geworden zijn van die warme, gezellige en gastvrije cultuur, die het Midden-Oosten en Noord-Afrika verbindt. En dat is ook mijn droom: dat de joden er op een dag gewoon vanzelfsprekend bij horen.

— Hedda Klip werkte tot afgelopen zomer als docent Oude Testament en Bijbels Hebreeuws aan de Near East School of Theology (NEST) in Beiroet, de predikantenopleiding van de protestantse kerken in het Midden-Oosten.

Messiaans-christelijk versus christelijk: traditie en feesten

Jodendom als ideaal? Slaan christenen die zich daartoe aangetrokken voelen hierin niet te ver door en laten ze daarmee de basis van hun eigen geloof, Jezus Christus, los? Marleen Anthonissen en Jan Willem van den Bosch in debat over 'een groeiende trend'.

Joodse feesten: schaduw van Jezus zelf

Het belang van de Joodse traditie en feesten voor christenen is naar mijn mening moeilijk te overschatten. De invloed hierop laat zich op alle terreinen van de theologie en het leven zien. Daarom wil ik puntsgewijs enkele van die gebieden langslopen.

Exegetisch: een beter verstaan van de Bijbel

Allereerst het exegetische belang voor christenen, om de Joodse traditie te kennen. Nagenoeg alle bijbelboeken werden namelijk door Joden en voor Joden geschreven. En Jezus zelf, die binnen het christendom centraal staat, was een Joodse rabbi, die de wet van Mozes uitlegde en discussies daarover voerde met de schriftgeleerden van zijn dagen. Veel van zijn uitspraken en handelingen zijn terug te vinden in de Talmoed en in andere Joodse bronnen. Om de bijbelverhalen goed te kunnen verstaan, is kennis van deze context een noodzakelijk gegeven.

Bijbels-theologisch: Gods Rijk is een Joods Koninkrijk

Wanneer Jezus terugkomt naar deze wereld om Gods Koninkrijk hier te vestigen, dan zal Hij zitten op de troon van zijn vader David. Hij is namelijk de *Messias ben Dawid*, de langverwachte zoon van David, die een eeuwige heerschappij voor Israël zou vestigen (Lukas 1:32-33). De profeten van het Oude Testament hebben vele profetieën over dit messiaanse rijk uitgesproken. Vanuit Jeruzalem zal God over de hele aarde regeren en vandaaruit zal zijn wet, zijn oordeel en zijn zegen uitgaan. Alle volken zullen de sabbat, het Loofhuttenfeest en de nieuwe maan meevieren met de Joden (Jesaja 66:23; Zacharia 14:17-19).

Systematisch-theologisch: het oude en het nieuwe verbond

De hamvraag voor christenen is of het oude verbond heeft afgedaan, toen het nieuwe

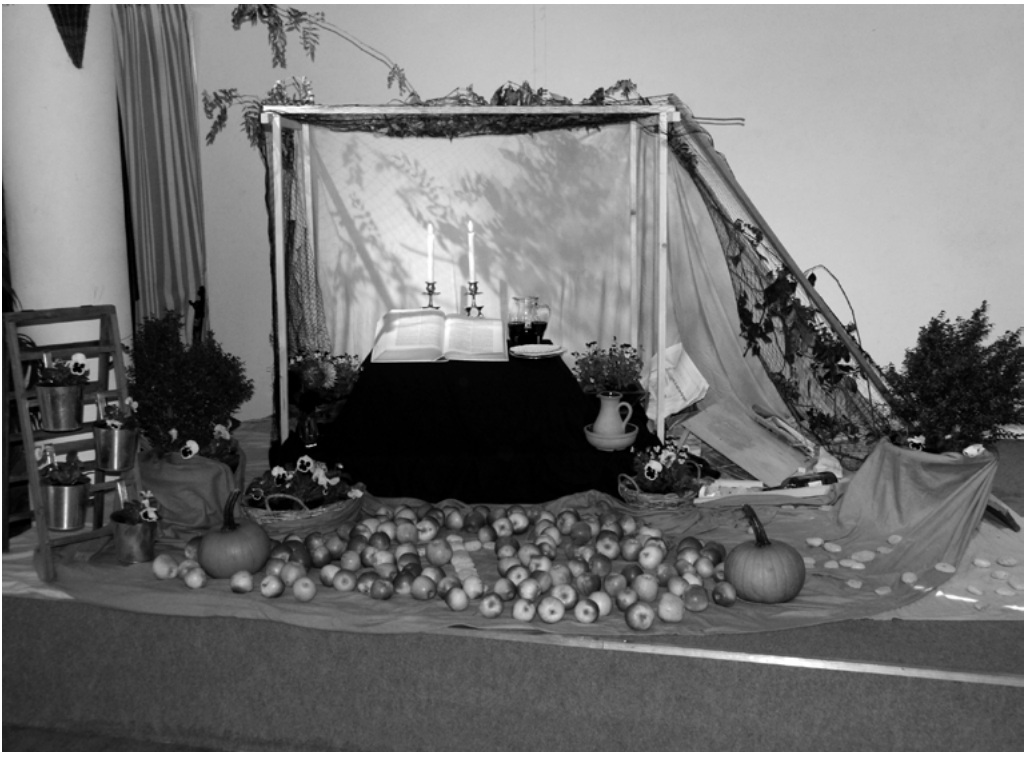

'Alle volken zullen de sabbat, het Loofhuttenfeest en de nieuwe maan meevieren met de Joden, wordt geprofeteerd.' Foto: Loofhuttenfeest bij Near East Ministry, 2019.

verbond in Jezus kwam. Heeft de genade de wet vervangen? In het Nieuwe Testament wordt het oude verbond consequent als 'schaduwverbond' bestempeld (Kolossenzen 2:16-17; Hebreeën 8:5, 10:1). De wet en de feesten zijn een schaduw van Jezus zelf. Ze verwijzen naar Hem. Zo verwijzen de voorjaarsfeesten naar Jezus' eerste komst naar deze wereld en de najaarsfeesten hebben betrekking op Jezus' wederkomst.
Nu weten we, dat de feesten in Leviticus 23 alleen voor Joden verplicht zijn gesteld, maar als gelovigen uit de heidenen mogen we deze feesten van onze Verlosser Jezus alvast profetisch meevieren, vooruitlopend op hoe het zal zijn bij zijn wederkomst. Deze feesten staan in Jezus' hart gegraveerd en Hij wil die heel graag met ons vieren.

Kerkhistorisch: het Concilie van Jeruzalem

Tijdens het eerste concilie, dat de kerk gekend heeft, stond de vraag naar de verhouding tussen Jood en heiden centraal (Handelingen 15). De apostelen kwamen overeen, dat het gelovigen uit de heidenvolken niet te moeilijk gemaakt moest worden. Zij hoefden zich alleen aan de Noachidische wetten te houden, omdat het Noachidische verbond voor alle volken gold. De Joden

hadden hun eigen synagogen, om daar te leren, hoe men naar de wet van Mozes moest leven. Uit deze vergadering blijkt in elk geval het blijvende belang van de wet en de Joodse traditie, hoewel die niet verplicht mogen worden gesteld voor de heidenen. Dit laatste vooral uit pragmatische overwegingen.

Spiritueel: Gods geestelijke jaargetijden

Uit de Bijbel kunnen we leren, dat God werkt volgens een vaste kalender. God stelde de hemellichamen aan, om zijn vaste tijden en feesten (*moadim*) te reguleren, volgens Genesis 1:14. God werkt in geestelijke seizoenen en daarom is het belangrijk om de bijbelse feesten uit Leviticus 23 te vieren. Dan krijg je oog voor waar God mee bezig is en kom je op zijn *timing* te zitten. Daarom staat er in Psalm 1, dat wie vreugde vindt in de wet van de Heer, zijn vrucht zal geven op zijn tijd. Dat wil zeggen: op Gods tijd, in het juiste geestelijke seizoen …

Een kort getuigenis

Zelf heb ik, samen met mijn vrouw, Jezus' grote verlangen mogen proeven om de feesten met ons te vieren. We zijn er gaandeweg van overtuigd geraakt, dat God een God van *timing* is. Vanaf het moment dat we Gods feesten zijn gaan vieren, hebben vrijwel alle belangrijke gebeurtenissen in ons leven plaatsgevonden op een bijpassend feest uit Gods kalender.
Om een voorbeeld te noemen uit dit jaar: met Pesach hoorden we dat we eind dit jaar onze woning uit moesten zijn. Daarmee begon onze uittocht, gelijk met de uittocht van de Israëlieten uit Egypte. Tijdens de daaropvolgende vijftig dagen van de Omer-telling groeit de tarweoogst, tot aan haar volheid met Shavoeot. Tijdens deze dagen zochten wij naar een woning. En met Shavoeot vonden wij onverwachts onze nieuwe woning, die we inmiddels gekocht hebben. U kunt hierover verder lezen op onze website: *www.ingeestenwaarheid.nl/getuigenissen/*

— Jan-Willem van den Bosch was tot 2018 predikant binnen de Protestantse Kerk. Nu is hij werkzaam als spreker in kerkdiensten en bijeenkomsten op het gebied van het jodendom. Daarnaast bespeelt hij de sjofar en verzorgt hij Hebreeuwse lessen en leesgroepen.

De afgelopen jaren heb ik in Jeruzalem intensief meegeleefd met drie orthodoxe joden. Ik heb daar inderdaad van genoten en geleerd. Grappig genoeg verbaasde het hen hoe dicht ik als christen bij de Tora leefde. Ik mocht uitleggen dat ik leefde op grond van het nieuwe verbond uit Jeremia 31 en dat de Heilige Geest Gods wet in mijn binnenste legde. Zo leven was nieuw voor hen; ze hielden zich, voor zover hun dat lukte, alleen aan de letter van de wet. Het heeft mijn vreugde om uit Jezus en Zijn Woord en Geest te leven alleen maar versterkt.
Met je uitspraak dat Gods Koninkrijk een Joods Koninkrijk is, ben ik het oneens. In het Oude en in het Nieuwe Testament wordt God als Schepper, Toevlucht en Redder zo groots beschreven, dat niet alleen Zijn eigen volk Israël, maar heel de wereld voor Hém zal buigen (zie ook Jesaja 66:1 en 23). De verschillende talen op de Pinksterdag en Paulus' missie naar de heidenen zijn een duidelijk bewijs van die uitbreiding. De scheidingsmuur is weggevallen, zegt Paulus, omdat we door Gods Geest één zijn in Christus. *Hij* moet voor iedereen het middelpunt zijn. Wij leven in Nederland in een niet-joodse context met mensen die uiteindelijk God zullen ontmoeten. Om als heidenchristen in Nederland alvast een voorschot te nemen op een profetisch-joods leven doet mijns inziens geen recht aan bovenstaand missionair en eschatologisch perspectief van de Bijbel. — *Marleen Anthonissen*

'Schaam je niet, stel Gods liefde centraal'

De afgelopen vijf jaar heb ik in Jeruzalem regelmatig Nederlanders horen zeggen: 'Ik wil meer van het jodendom leren om voortaan de sabbat en de bijbelse feesten te vieren. Het houden van de zondag staat niet in de Bijbel. En de kerstboom is zelfs een heidens gebruik!'

Welk jodendom als voorbeeld?

Jezus was joods en bepaalde uitspraken van Hem kunnen we inderdaad veel beter begrijpen als we Zijn joodse context kennen. Ik leer daarover graag van mijn joodse vrienden.
Maar volgens sommige joodse geleerden staat het huidige jodendom even ver van het jodendom uit de tijd van Jezus als het christendom van tegenwoordig.
In Jezus' tijd bestond de tweede tempel nog en waren er veel minder wetten en regels. De rabbijnen hebben na de verwoesting van de tempel hun religie anders ingericht en in de loop der eeuwen enorm veel extra 'hekken' gezet rondom de geboden uit de Tora. Die staan beschreven in de Talmoed, en die is voor joden veel belangrijker dan de rest van het Oude Testament. Veel christenen weten dit niet.

'Iedereen in zijn eigen heidense of joodse context bereiken.' Foto: Marleen Anthonissen en kinderen in Jeruzalem.

Joods versus Grieks denken

Als tweede hoor ik over de kloof tussen het Joodse en het Griekse denken. 'Wij christenen,' zegt men, 'denken in dogma's, de joden in verhalen.' Door mijn studie Grieks en Latijn weet ik dat het jodendom uit de tijd van Jezus echter ook door het Griekse denken beinvloed is: het Nieuwe Testament werd niet voor niets in het Grieks geschreven om de vele joden die in Griekse kolonies woonden, zoals Thessalonica en Filippi, te kunnen bereiken. Historici zeggen dat het categorisch Grieks denken joodse geleerden uit de eerste eeuw na Christus heeft geholpen bij het opschrijven van de Talmoed. Daarentegen hebben veel reformatorische christenen in Nederland een Godsbeeld dat gestoeld is op het Oude Testament en leven ze met hun strenge regels over geen televisie en duidelijke zondagsrust haast zelf als orthodoxe joden.

Wat zoek je?

De hernieuwde belangstelling van christenen voor het houden van de sabbat en bijbelse feesten heeft mijns inziens ook te maken met mensen die zelf ooit deze orthodox-christelijke regels hebben losgelaten. Men vindt de huidige kerk oppervlakkig en ziet de leegloop. Blijkbaar heeft ze aan kracht ingeboet, in tegenstelling tot het jodendom en de situatie in Israël: die schijnen te bloeien als nooit tevoren en dat geeft hoop.

Mensen vertellen mij enthousiast over hun nieuwe ideeën en ik ben regelmatig aangespoord mij als gelovige ook in bepaalde messiaans-christelijke websites te verdiepen. Wat me aan die sites opvalt, is de grote nadruk op de mensgerichte en rabbijnse uitleg van bijbelteksten en het leren over de praktijk van joodse feesten. De christelijke uitleg over Jezus' lijden en opstanding, over het leven door de Geest, maar ook het zelf praktisch navolgen en getuigen van de liefde van Christus naar je naaste, komen haast niet aan bod.

De stap van messiaans christen-zijn naar jodendom is daarom klein: de afgelopen vijf jaar heb ik in Jeruzalem zeker zes Nederlandse joden ontmoet die eerst messiaans-christelijk waren en zich daarna tot het jodendom hebben bekeerd. Een aantal van hen heeft Jezus hardop moeten verloochenen bij hun bekering naar het jodendom en zei daar ook niet om te rouwen. Dat te horen deed me pijn. Maar ik heb ook een aantal mensen begeleid die na jaren volgens de rabbijnse wetten te hebben geleefd, sterk terug verlangden naar Jezus en naar Zijn vrede en vrijheid.

Deze westerse messiaans-christelijke beweging wordt onder een aantal Messias-belij-

Op veel punten kan ik helemaal met je meevoelen. Je stipt een aantal gevaren aan, die erg herkenbaar zijn. Daar ben ik je dankbaar voor. Het lastige in je verhaal vind ik alleen, dat ik geen ruimte proef voor de middenweg. Kort gezegd moeten Joden gewoon Joden blijven en christenen gewoon christenen en ze mogen bij elkaar proeven hoe het aan de andere kant smaakt. Zelf geloof ik echter dat Jezus ernaar verlangt om de twee kuddes tot één kudde te smeden (Johannes 10:16).
In je uiteenzetting benadruk je de discontinuïteit tussen het jodendom van Jezus' dagen en het huidige jodendom. En er is zeker een wissel omgegaan sinds de val van de tempel, omdat er allerlei elementen van de tempeldienst overgezet moesten worden naar het individuele geestelijke leven. Maar zelf heb ik mij bij de bestudering van Joodse en bijbelse bronnen juist steeds verbaasd over de grote continuïteit. Zo zijn Jezus' uitspraken veel beter te verstaan tegen de achtergrond van Talmoedische bronnen. Het idee van *inculturatie*, de Griek een Griek worden en de Jood een Jood, dat begrijp ik. Maar naar mijn mening is dit een omweg, die God gaat, om uiteindelijk weer bij zijn volk en zijn Tora terug te komen. Eens zal heel Israël zich bekeren en zullen de tijden van de heidenen voorbij zijn, volgens Zacharia 12:9-14 en Romeinen 11:25-26. — *Jan Willem van den Bosch*

dende Joden niet erg gewaardeerd. Het zich afzetten tegen de traditionele kerken en de geestelijke vervreemding binnen families worden als sektarisch gezien en afgewezen: 'Ben je Joods? Prijs de Heer! Ben je heiden? Prijs ook de Heer, maar ga niet voor Jood spelen!'

Kerstboom is missionair

Dan die kerstboom. Veel messiaanse christenen in Nederland lijken de kerkgeschiedenis maar ook de situatie in Israël niet serieus te nemen. Jezus' boodschap is toch dat Hij als God naar de aarde kwam om *elk mens* te redden en de relatie met God te herstellen? Het vereist dus intensief missionair denken om iedereen in zijn eigen heidense of joodse context te bereiken. Zo vonden zendelingen destijds in de kerstboom, een boom vol licht in de donkerste tijd van het jaar, een opening om de boodschap van Jezus' licht en redding zo goed mogelijk te laten landen in de toenmalige Germaans-heidense cultuur.

Ten slotte, in de afgelopen vier jaar is er in Israël een nieuwe trend waar te nemen. Bussen vol Joden rijden in december naar Bethlehem, naar de Oude Stad of naar Galilea om daar kerstmarkten te bezoeken en zelfs kerkdiensten bij te wonen. Ze genieten van de grote stralende kerstbomen op pleinen en in kerken. Voor hen hoort de kerstboom dus bij Kerst, want zo vier je feest in het Midden-Oosten: joden hebben toch ook hun loofhut vol groen en lichtjes? Een joodse vriendin van me zei: 'Jullie christenen moeten je niet zo schamen voor wat je gelooft. Als jullie Gods liefde maar centraal stellen!' Waarvan akte.

— Marleen Anthonissen-van der Louw werkte vijf jaar (2014-2019) vanuit de Protestantse Kerk als pastoraal werker voor Nederlanders in Jeruzalem. Afgelopen juni keerde zij met haar twee kinderen weer terug naar Nederland. (Zie ook haar boek, besproken op blz. 59-61)

Spreken om te horen

Verdiensten en uitdagingen van joods-christelijke dialoog

Lange tijd was de heersende opvatting dat gehoorzaamheid aan Jezus' laatste wil (Matteüs 28:18-20) betekent dat ook het Joodse volk betrokken dient te worden in het zendingswerk. Steeds meer kerken nemen echter afscheid van de zogenaamde 'jodenzending'. De dominante formule is anno 2019 de joods-christelijke dialoog. Wat is de waarde van de joods-christelijke ontmoeting? En in hoeverre heeft het gesprek tussen jodendom en christendom toekomstperspectief?

De relatie tussen jodendom en christendom is zo'n tweeduizend jaar oud. Het christendom kent geen historie zonder het jodendom en is wat veel zaken betreft schatplichtig aan haar 'moeder'.

Dit wordt door christenen nogal eens vergeten. Als een rebelse puber keerde de kerk zich de afgelopen tweeduizend jaar keer op keer – en dat op verschillende (gewelddadige) manieren – tegen het jodendom.
Dit verleden maakt dat er tot op de dag van vandaag bij veel joden een aanzienlijke antipathie heerst ten opzichte van (vertegenwoordigers van) het christendom.
Of, zoals een bevriende rabbijn me onlangs voorhield: 'Ik zou liever hebben dat mijn kind atheïst wordt dan christen.'
Christelijke zendingsactiviteiten kunnen al helemaal niet op enig begrip rekenen.

Veranderend denken

Twee ontwikkelingen leidden in de tweede helft van de vorige eeuw tot een ingrijpende verandering in het denken over de verhouding jodendom-christendom. Allereerst was er bij veel kerken een groeiend schuldbesef over het antisemitische verleden (en de gevolgen ervan tot op de dag van vandaag).
Ten tweede was er sprake van een theologische heroriëntering: afstand nemen van de zogenaamde vervangingstheologie en besef van blijvende betekenis van Gods verbond met het Joodse volk.
Een belangrijke concrete aanzet voor de koerswijziging 'van jodenzending naar dialoog' die deze twee ontwikkelingen in gang zette, was de verschijning van *Nostra Aetate* in 1965. In deze verklaring spreekt de Rooms-Katholieke Kerk zich uit over haar verhouding ten opzichte van andere

godsdiensten, waaronder het jodendom. Er wordt expliciet afstand genomen van het antisemitisme en gepleit voor een joods-christelijke dialoog.

Definitie

Er is al veel geschreven over de vraag wat we specifiek moeten verstaan onder de 'interreligieuze dialoog'.

Zo'n gesprek vraagt om toewijding en openheid

Een interreligieuze ontmoeting is meer dan een vluchtig gesprek in de wandelgangen. Religie raakt de ziel. Het gaat over ons zelfverstaan, het stuurt onze expressies en kleurt ons toekomstperspectief. Een gesprek over existentiële onderwerpen vraagt om toewijding, openheid en vertrouwen. Wanneer een vluchtige, alledaagse ontmoeting wordt verheven tot 'dialoog' dreigt het gevaar van verwatering. Daarom: laten we als gaat om de interreligieuze dialoog niet snel tevreden zijn.
Zelf zou ik de 'interreligieuze dialoog' als volgt willen definiëren:

> 'De interreligieuze dialoog is een inhoudsvol, openhartig, vertrouwelijk en respectvol gesprek door vertegenwoordigers van verschillende religies, waarbij wederzijdse opvattingen – hoe ongemakkelijk soms ook voor de ander – eerlijk ter sprake komen.'

Successen

Het instrument van de joods-christelijke dialoog is in de afgelopen decennia redelijk succesvol gebleken. Een aantal ontwikkelingen vallen er (mede) aan toe te schrijven.

- Op microniveau: er zijn tal van langdurige vriendschappen ontstaan tussen christelijke en joodse participanten aan dialooggroepen. Sommige dialooggroepen hebben zich ontwikkeld tot vriendengroepen waarin de interreligieuze dialoog floreert.
- Op macroniveau: de Joodse antipathie ten opzichte van christenen neemt mede als gevolg van het dialoogwerk duidelijk af. Dit geldt overigens vooral voor Joden die zich bewegen in wat meer 'open' Joodse gemeenschappen. Het *charedische* (ultra-orthodoxe) jodendom blijft ook anno 2019 uiterst gesloten.
- Er is dankzij de dialooggroepen een groeiend besef bij joden en christenen dat er veel is wat hen bindt. Als zodanig is de wederzijdse herkenning en erkenning toegenomen. Hoewel jodendom en christendom twee verschillende godsdiensten zijn, zijn er onnoemlijk veel dwarsverbanden.
- De interreligieuze dialoog blijkt een uitgelezen instrument van kennisuitwisseling te zijn en heeft als zodanig de joodse en christelijke geestelijken verrijkt. Voor bijvoorbeeld de exegese van het Nieuwe Testament is het delen van inzichten die zijn opgedaan in dialooggroepen van grote waarde gebleken.
- De belangstelling voor het jodendom en Israël, en andersom: het christendom, is door de regelmatige ontmoetingen toegenomen. Dankzij de voorzichtige doorvertaling naar het grondvlak, heeft dit ook bij 'leken' het nodige in gang gezet.

Uitdagingen

Enig succes kan de joods-christelijke dialoog niet worden ontzegd. Bovendien: het enthousiasme van veel bestaande dialooggroepen is aanstekelijk en de intenties van de deelnemers zijn vaak uiterst respectabel. Toch zijn er uitdagingen die met het oog op de toekomst vragen om een oplossing. Deze uitdagingen zijn urgent. Het is niet onwaarschijnlijk dat, wanneer er voor deze uitdagingen geen afdoende oplossing gevonden wordt, het bestaan van dialooggroepen op het spel staat óf dat de joods-christelijke dialoog verwordt tot een geïsoleerde, wereldvreemde ontmoeting.

Kwaliteit

De eerste uitdaging betreft de kwaliteit van de joods-christelijke dialoog. Niet iedere willekeurige ontmoeting draagt het karakter van een werkelijke interreligieuze dialoog. Bij de gesprekspartners zal blijvend de bereidheid moeten zijn om ook onderwerpen aan de orde te stellen die 'schuren'. Wanneer 'veilige' of irrelevante onderwerpen de agenda bepalen en/of de bereidheid tot nuance van eigen opvattingen op voorhand luid wordt uitgesproken, verliest de inhoudelijke, interreligieuze dialoog haar waarde.

Religieuze achtergrond

De tweede uitdaging betreft de religieuze achtergrond van de participanten. Wil de joods-christelijke dialoog representatief zijn, dan zullen de dialooggroepen open moeten staan voor deelnemers met verschillende achtergronden. Aan hartelijkheid ontbreekt het de dialooggroepen vaak niet. Zorgelijk is het wel dat de participanten veelal afkomstig zijn uit kringen die naar haar aard al toegankelijker, opener en bewegelijker zijn. Concreet: vanuit christelijke zijde zijn de participanten vaak vertegenwoordigers van de grotere (staats)kerken, zoals de Rooms-Katholieke Kerk en de verschillende Lutherse kerken. Oosters-orthodoxe kerken lijken minder belang te hechten aan de interreligieuze ontmoetingen. Hetzelfde geldt voor vertegenwoordigers van tal van kleinere protestantse kerken en evangelische gemeenten. Het enthousiasme voor de dialoog is aan Joodse zijde vooral merkbaar bij liberale en conservatieve Joden én orthodoxe Joden die door (ultra-)orthodoxe Joden te licht bevonden worden.

Identiteit

De derde uitdaging betreft de identiteit van de participanten. Veel deelnemers aan de dialoog zijn én hoogopgeleid én de vijftig gepasseerd. Dat is om verschillende redenen zorgelijk.
De joods-christelijke dialoog verdient aandacht van jong en oud. Het onderwerp is te belangrijk om over te laten aan participanten die behoren tot een specifieke leeftijds- of opleidingscohort.

Aanwas van onderaf nodig voor joods-christelijke dialoog

Om het bestaan van dialooggroepen in de toekomst te garanderen, zal er aanwas van onderaf moeten zijn. Wanneer dat niet gebeurt, is het wachten op het moment dat de

De joods-christelijke dialoog verdient aandacht van jong en oud. Foto: Groep jongeren op het dak van de Heilige Grafkerk in Jeruzalem.

laatste der Mohikanen de stekker eruit trekt. Zonder bepaalde leeftijdscategorieën te willen diskwalificeren, is het van belang dat dialooggroepen op een eigentijdse wijze betrokken blijven op de samenleving. De dialoog speelt zich niet af in het luchtledige, maar beïnvloedt en wordt beïnvloed door ontwikkelingen in de samenleving. Het zijn niet zelden jongeren die de rol als mediator tussen samenleving en dialooggroep het beste vervullen.

Het interreligieuze gesprek verdient blijvende steun

Deze uitdaging, ter illustratie, motiveert het Centrum voor Israëlstudies om jaarlijks een studiereis naar Israël te organiseren speciaal voor studenten afkomstig uit verschillende studierichtingen. Vast onderdeel van het programma zijn substantiële ontmoetingen en studiesessies met Joodse gesprekspartners.

Participatie

De vierde uitdaging hangt nauw samen met de vorige twee, maar verdient specifieke aandacht. Het betreft de participatie van Joden die geloven in Jezus als de Messias (zogenoemde messiasbelijdende Joden). Vaak wordt de dialoog 'slechts' gevoerd tussen christenen en joden. Dat er ondertussen alleen al in Israël vele duizenden Joden wonen die zich existentieel betrokken weten tot beide 'partijen' kan niet worden genegeerd. Deze dubbele loyaliteit maakt hen tot unieke gesprekspartners. De ervaring leert echter dat participatie van messiaans-Joodse deelnemers niet zelden wordt geblokkeerd. Er worden daarvoor argumenten

Groeiend besef bij joden en christenen dat er veel is wat hen bindt.

aangedragen die niet altijd onbegrijpelijk zijn. De unieke positie van messiaanse Joden blijft ondertussen een feit. Met dit feit zal gerekend moeten worden. Of, om in de geest van de dialooggroepen te blijven: er zal een eerlijk en open gesprek over gevoerd moeten worden.

Evenwicht

Ten slotte, het blijkt dat binnen dialooggroepen het evenwicht tussen de gesprekspartners vaak zoek is. Christenen zijn nogal eens de initiator van een ontmoeting en bovendien oververtegenwoordigd in de dialooggroepen. De dialoog geldt voor hen als hernieuwde kennismaking met hun 'moeder' en heeft als zodanig aantrekkingskracht. Wat betreft de Joodse deelnemers zijn het vooral persoonlijke of beroepsmatige drijfveren die maken dat men zich aansluit bij een dialooggroep. Gelukkig is binnen de Joodse gemeenschap het besef groeiend dat het christendom met enige 'goodwill' kan worden beschouwd als een loot van het jodendom en als zodanig speciale aandacht verdient. Deze ontwikkeling biedt hoop voor de toekomst.

Conclusie

Het vertrouwelijke, inhoudsvolle, openhartige en respectvolle interreligieuze gesprek verdient blijvende steun en aandacht. De geschetste uitdagingen vragen om een reactie. We schaden een belangrijk joods-christelijk communicatiemiddel als we de dialoog overlaten aan een selecte groep liefhebbers. Bovendien, ook anderen verdienen het om hun stem te laten horen. Een dergelijke koerswijziging is niet zonder beloning: extra input scherpt de geest en leidt tot een meer representatieve en daardoor meer relevante gedachtewisseling.

— Albert Groothedde woont en werkt in Jeruzalem. Hij is daar actief namens het Centrum voor Israëlstudies (www.hetcis.nl) en participeert (als dertiger) in verschillende dialooggroepen.

Messiaans jodendom: het perspectief van een insider

In 1974 kwam ik tot geloof in Jezus of Jesjoe'a. Aan de originele Hebreeuwse naam geef ik persoonlijk de voorkeur. Vanaf dat moment identificeerde ik mij met de beweging die bekend staat als messiaans jodendom.

Van liberaal naar messiaans

Mijn familie komt oorspronkelijk uit Duitsland. Mijn overgrootvader, Richard Hirschland, verhuisde in de jaren tien van de vorige eeuw naar Engeland. Mijn vader werd geboren in 1926 en kreeg de naam Anthony Adolf Hirschland. Adolf was een populaire jongensnaam in die tijd, maar mijn vader heeft de naam Adolf nooit gebruikt. In de jaren dertig veranderde de achternaam van de familie van Hirschland naar Harvey, omdat deze minder Duits en Joods klonk. Mijn ouders gingen naar de Liberaal Joodse Synagoge in Londen, waar ik ook opgroeide.

Nadat ik in 1974 tot geloof in Jesjoe'a gekomen was, was ik in 1979 een van de oprichters van de eerste messiaanse gemeente in Londen. Mijn vrouw is ook Joods, maar zij heeft een Russisch-Poolse achtergrond.

Van onderdrukking naar heropleving

Door de eeuwen heen zijn er verschillende benamingen gebruikt om joden die in Jezus geloven te beschrijven: volgelingen van de weg, Nazareeërs, Ebionieten, Joodse christenen, christelijke Joden, Judeochristenen, Hebreeuwse christenen, Joodse Jesjoe'a-gelovigen. Vandaag de dag is de meest gangbare term die we gebruiken 'messiaanse joden'.

Sinds de vroege kerk zijn er altijd al Joden die in Jezus geloven geweest. Deze 'volgelingen van de weg' of Nazareeërs waren bekend bij kerkvaders als Justinus de Martelaar en Epiphanius van Salamis en werden ook door hen geaccepteerd. Ze werden gezien als een stroming binnen het jodendom van die tijd.

In de vierde eeuw kwam het echter tot een scheiding tussen het jodendom en het christendom. Deze scheiding voltrok zich niet van de ene op de andere dag. Voor zowel rabbijnse als kerkelijke autoriteiten werden joodse uitdrukkingen van geloof in Jezus onacceptabel. In de synagoge werd het messiaanse jodendom niet langer geaccepteerd als aparte denkrichting. Binnen de kerk moesten messiaanse joden 'gewoon' christen zijn, zonder de joodse gebruiken na te leven. Velen verloren zodoende hun

joodse identiteit. Ze kwamen dan ook bekend te staan als Ebionieten ('de armen') en werden constant verdacht van wetticisme en een adoptianistische christologie.[1]
Het aantal messiaanse joden groeide sterk als gevolg van het Europese zendingswerk in de negentiende eeuw. In 1809 werd in Engeland de London Society for the Promotion of Christianity among the Jews opgericht. Aan het eind van de negentiende eeuw werd op basis van doopgegevens het aantal joden dat christen was geworden geschat op ruim een miljoen, veelal als gevolg van assimilatie en emancipatie.
Veel joden wilden niet langer veroordeeld zijn tot de Europese getto's, maar volop deelnemen aan de Europese maatschappij. Een christelijke in plaats van joodse identiteit vergrootte de toegang tot handel en goed onderwijs. Voor veel 'bekeerde' joden was het geloof in Jezus niet doorslaggevend in hun bekering. Toch waren er ook uitzonderingen, zoals Alfred Edershiem, Adolph Saphier, Augustus Neander en bisschop Samuel Shereshewsky die elementen van hun Joodse identiteit behielden naast een oprecht geloof in Christus.

'Jews for Jesus'

Na de Tweede Wereldoorlog, de Holocaust en de oprichting van de Staat Israël, begon een jongere generatie joden die in Jezus geloofden hun joodse wortels opnieuw te ontdekken. Zij verlangden ernaar uitdrukking te geven aan hun geloof in Christus vanuit een joodse identiteit. Zo ontstond eind jaren zeventig, in navolging van de grote Jezusbeweging[2], de organisatie 'Jews for Jesus'.

Er zijn verschillende redenen aan te wijzen waarom sinds de jaren zestig het geloof in Jezus als de Messias meer acceptabel werd voor Joden.

- Allereerst kwam binnen de bijbelwetenschappen een sterkere nadruk te liggen op het Jood-zijn van Jezus, wat gevolgen had voor de exegese van bijbelteksten.
- Ten tweede zorgde de vorming van de Staat Israël in 1948 voor een sterkere verbondenheid met het land. Veel Joden besloten te emigreren naar Israël, wat leidde tot een groei van de messiaanse beweging in dat land.
- Een derde reden is de opkomst van de charismatische beweging. Binnen bepaalde charismatische stromingen ziet men in de terugkeer van de Joden naar Israël een vervulling van bijbelse profetieën. Veel messiaanse Joden besloten daarom *aliyah*[3] te maken.
- Tot slot kregen messiaanse joden in deze periode steeds vaker de rol van bruggenbouwers in verzoeningsinitiatieven tussen Kerk en Israël, Joden en Duitsers en Israëliërs en Palestijnen.

Een patchwork aan stromingen

Vandaag de dag zijn er volgens conservatieve schattingen wereldwijd circa 150.000 Joodse Jezus-gelovigen. Het merendeel daarvan, 100.000, woont in de Verenigde Staten. In Israël is het aantal moeilijk te bepalen, maar men gaat uit van een aantal van 10.000-15.000. Zestig procent daarvan zou van Russische afkomst zijn.
Messiaans jodendom kan worden gedefi-

nieerd als een joodse vorm van het christendom of een christelijke vorm van het jodendom. Messiaanse joden beschouwen zichzelf als joden die geloven in Jezus als hun Messias. Ze zien zichzelf als volledig joods, behorend tot het volk van Israël, maar ook als volledige leden van het lichaam van Christus en de kerk. Er wordt weleens gezegd dat waar twee joden bijeen zijn er drie meningen zijn. Het is dan ook niet verrassend dat er verschillende stromingen binnen het messiaans jodendom zijn aan te wijzen. In mijn boek *Mapping Messianic Jewish Theology* (2009) hanteer ik een indeling van acht verschillende typen van messiaans joodse theologie.

Orthodoxe opvattingen, ingebed in 'Gods plan met het Joodse volk'

Messiaanse joden zijn dus zeker niet uniform in hun opvattingen en denkbeelden. De geloofsbeleving is erg verschillend. Van messiaanse gemeenten waar het 'joodse' karakter uiterst beperkt is en meer doet denken aan een doorsnee evangelische gemeente tot aan gemeenten die weinig verschillen van een orthodoxe synagoge, behalve dan dat hier ook uit het Nieuwe Testament wordt voorgelezen.
Toch kan men wel stellen dat de meeste messiaanse joden er orthodox-christelijke opvattingen op na houden, onder andere over de Drie-eenheid, de autoriteit van de Bijbel en de goddelijke natuur van Jezus. Deze opvattingen zijn tegelijkertijd ingebed in een joodse culturele en religieuze context, waarin de voortgaande uitverkiezing van het Joodse volk wordt bevestigd en men ervan uitgaat dat God nog altijd een plan en doel heeft met Zijn volk.
Op basis van het onderwijs van Paulus in Romeinen 9-11 verwerpen messiaanse joden het traditioneel christelijke anti-Judaïsme ('De Joden hebben Jezus gedood') en de leer van de vervangingstheologie ('de Kerk is in de plaats gekomen van Israël').

Meeste messiaanse joden te vinden bij christelijke denominaties

De mate waarin messiaanse joden zich houden aan de joodse wetten, zoals de sabbatsheiliging, voedselwetten en besnijdenis, verschilt. Sommige messiaanse joden spreken zich uit voor het houden van bepaalde wetten uit de Tora om op die manier te getuigen van de aanwezigheid van een gelovig 'overblijfsel' onder het Joodse volk (Romeinen 11:5).
Aan joodse feesten en rituelen wordt een messiaanse invulling gegeven. Zo wordt met Pesach herdacht hoe Jezus als het ultieme Pesachlam werd geofferd en de doop wordt gekoppeld aan de joodse *mikwe*, het joodse reinigingsritueel.
In veel messiaanse gemeenten volgt men het leesrooster uit de synagogen, aangevuld met lezingen uit het Nieuwe Testament. Ook houden messiaanse joden zich over het algemeen aan de joodse levensloopritueelen van *bris* (besnijdenis), *bar mitswa* (volwassenwording), huwelijk onder de *choepa* en de joodse kalender met

de viering van de sabbat en de joodse feestdagen.
Sommige messiaanse joden bezoeken een synagoge (orthodox, conservatief dan wel liberaal), anderen komen samen in messiaanse gemeenten. De meerderheid is echter te vinden bij de christelijke denominaties (rooms-katholiek, protestants, evangelisch dan wel pentecostaal/charismatisch).

Post-missionair messiaans jodendom

De messiaans-joodse theologie is gefundeerd op twee epistemologische prioriteiten, namelijk de voortgaande uitverkiezing van het Joodse volk en de erkenning van Jezus als de opgestane Messias en de geïncarneerde Zoon van God. Deze twee uitgangspunten vormen de basis van de messiaans-joodse theologie, zoals deze in de afgelopen eeuwen is ontwikkeld in de interactie met het jodendom en het christendom en in het gesprek tussen messiaanse joden onderling. Daarmee brengt zij samen wat aan de ene kant door christenen en aan de andere kant door religieuze joden wordt geloofd en beleden.
In de afgelopen jaren hebben Mark Kinzer en anderen, met name in de Verenigde Staten, het zogenaamde Postmissionary Messianic Judaism ontwikkeld. Kinzer, een van de invloedrijkste messiaans-joodse theologen van dit moment, hanteert hierbij de volgende vier uitgangspunten:

1. Gods verbond met Israël is nog altijd geldig.
2. De joodse levensstijl is geworteld in de Tora.
3. Het naleven van de joodse levensstijl is nog altijd van belang, maar wel in het licht van het geloof in Jesjoe'a en het Nieuwe Testament.
4. Een 'bilaterale ecclesiologie' die de positie van het Joodse volk als Gods volk accepteert in partnerschap met de *ekklesia* uit de volken.

Volgens Kinzer is het 'nee' van de joden tegen Christus, niets anders dan een daad van trouw in de richting van God. Hierin horen we ook het denken van Karl Barth terug. Het 'nee' van Israël is uiteindelijk ingebed en overwonnen door het 'ja' van Christus richting Israël. Er is echter ook een verschil. Volgens Barth is de synagoge blind en heeft die zogenaamde gehoorzaamheid aan God uiteindelijk geen betekenis. Kinzer slaat een andere richting in. Volgens hem is het rabbijnse jodendom een uitdrukking van de trouw aan God. De afwijzing van Christus door de Joden komt voort uit hun trouw aan het verbond met God. Volgens Kinzer hebben het volk Israël en de *ekklesia* beiden 'complementaire zaligmakende roepingen'. Ze corrigeren elkaar. Tegelijkertijd stelt hij dat alle Joden geroepen zijn Jezus aan te nemen als hun Messias, maar wel als Joden. Kinzers ideeën zijn vernieuwend. Zijn 'bilaterale ecclesiologie' laat zien hoe de kerk, bestaande uit Joden en heidenen, een verlengstuk van het volk Israël is, waartoe ook nog altijd het 'overblijfsel' behoort (i.e. de messiaans-joodse gemeenschap, Romeinen 11:5). Kinzer roept op tot een paradigmaverandering in de joods-christelijke relaties door de erkenning en inclusie van messiaanse Joden.

'It is much more difficult to engage in dialogue with those who are born of Jewish parents but who have accepted Jesus as the Messiah. Neither Jews nor Christians want to have that conversation. But what would happen if we did? What would happen if we entered into a dialogue with those who share all the anguish and triumphs of our history and diverge in a fundamental area of theology, one waiting for a second coming of the Messiah, the other awaiting a first coming?'
Uit een preek van rabbi Alexandra Wright, nicht van Richard Harvey[4]

Tot slot: in dialoog

Wat is er nodig om tot die erkenning en inclusie te komen? In mijn ogen zijn dat drie verschillende dialogen: tussen christenen en joden, tussen joodse christenen en de bredere kerk en misschien wel de moeilijkste van allemaal, tussen de *mainstream* Joodse gemeenschap en joden die geloven in Jezus.
Hoopvolle stappen worden hierin al gezet, met name op academisch niveau. Een voorbeeld hiervan is de *Annotated Jewish New Testament*, waarvan de tweede druk een positieve bijdrage over 'Messiaans jodendom' bevat.
Een vruchtbare dialoog kan alleen geschieden vanuit een houding van nederigheid en liefde, niet vanuit trots en een superioriteitsgevoel. Het was Paulus zelf die hier al tegen ageerde.

Noten

[1] Het adoptianisme is een in de tweede eeuw ontstane opvatting, dat Jezus in feite een door God uitverkoren profeet was. Jezus wordt voorgesteld als een bijzonder mens, terwijl zijn Godheid wordt ontkend. Het werd door de kerk in Rome veroordeeld als dwaalleer.
[2] Een jeugdbeweging op christelijke grondslag in de jaren zestig. Deze beweging bestond uit vele verschillende groeperingen maar allemaal met Jezus Christus en het evangelie als grondslag. De meeste kwamen overwaaien uit de Verenigde Staten en waren van protestantse origine. Organisaties als Youth for Christ, Campus Crusade for Christ en Navigators waren met deze beweging verbonden.
[3] Letterlijk betekent *aliyah* in het Hebreeuws 'opstijging'. Het wordt gebruikt om de Joodse emigratie naar het Heilige Land aan te duiden.
[4] Rabbi Alexandra Wright, 'Shabbat Mikketz 5775', preek in de Liberaal Joodse synagoge, St John's Wood, London.

Dit artikel is een bewerking van de lezing die dr. Richard Harvey gaf tijdens de Duitse Kirchentag in 2015. Vertaald uit het Engels door Wilma Wolswinkel.

— Richard Harvey was onder andere president van de International Messianic Jewish Alliance en vicepresident van de British Messianic Jewish Alliance. Zijn meest recente boek 'Luther and the Jews: Putting Right the Lies' (Wipf and Stock, 2017) verscheen in het kader van 500 jaar Reformatie.

ISRAËLVISIE...

Een protestantse kibboets in Israël

In het noorden van Israël ligt een protestants-christelijk model-project. Van 1967 tot 1987 beleefde het zijn grootste bloei: tussen de Zesdaagse Oorlog en het uitbreken van de eerste Intifada. Er kwamen honderden vrijwilligers wonen en werken, uit Europa en Amerika. Als model diende de *mosjav*, een coöperatieve versie van de Israëlische *kibboets*. Deze leef- en werkgemeenschap was bedacht door Joden uit Oost-Europa, met sympathie voor het socialisme. Een utopisch element was onmiskenbaar.[1]

'I had crisscrossed Israel several times, and yet the community of Nes Ammim always evaded my radar. Only later, on the Internet, did I stumble across a mention of the paradoxical place: a Christian kibbutz built in the heart of Arab Galilee as common ground with the Jewish people.'
David Leach, in: *Chasing Utopia*, 2016

Protestantse presentie in Joodse staat

De vraag dient zich aan welke redenen protestanten hadden om in Israël iets dergelijks te proberen. Waarom sloten zij zich niet bij een *kibboets* aan? Over Nes Ammim is geschreven door Simon Schoon, die er woonde en werkte. Schoon benadrukt het streven naar verzoening van de kerk met het jodendom, na de impact van de Tweede Wereldoorlog.[2] Werk op het land zou bijdragen aan een verbeterde kwaliteit van leven. Zonder antisemitisme, en – voor protestanten nog belangrijker – met verdiept inzicht in de (joodse) Bijbel.
Daarmee zijn de door Leach (zie citaat) gesignaleerde paradoxen niet opgelost. Waarom een geïsoleerd gelegen dorp in Galilea? Hoe kon dat bijdragen aan een verandering in de verstandhouding tussen protestanten en joden? Het zionisme lijkt een voor de hand liggende bron van inspiratie. Maar ook dat roept vragen op. De klassieke *kibboets* liep in de jaren zestig al op zijn einde. De toekomst was aan nederzettingen met privacy, een oplopende loonschaal, nadruk op technologie in plaats van akkerbouw.
Een alternatieve benadering is die van Machteld de Goederen. Anders dan Schoon richt zij zich niet op theologische aspecten, maar op de persoonlijke inzet van de stichters. De christelijke *mosjav* vertegenwoordigde in deze visie een vorm van vooruitgangsgeloof, van de maakbaarheid van een betere wereld.[3]

'A village started ... with only a dream and an old school bus.'

Relict uit het verleden

Over de vraag in hoeverre het project daarmee ook werkelijk vernieuwend was, valt te twisten. Nes Ammim koos in 1962 voor een model dat in Israël op zijn retour was. Rozenkassen vormden jarenlang de economische grondslag, bewerkt door vrijwilligers op een minimumloon. Van dat alles is thans nog maar weinig over – zoals in de jaren zestig al voorspeld. De kassen moesten na 2000 worden opgeheven en het aantal vrijwilligers drastisch beperkt. Catering voor betalende gasten is sindsdien de belangrijke bron van inkomsten.
Een deel van de grond is benut voor huizenbouw. De nieuwe bewoners zijn Israëli's. Daarmee lijkt het protestantse Nes Ammim een relict uit het verleden te zijn geworden. In 2014 keek Leach er vol verbazing rond:

> 'A village started in the shadow of the Holocaust with only a dream and an old school bus. None of my Israeli friends had heard of the place. I wondered if Nes Ammim was a hoax. The Christian kibbutz, it turned out, was no mirage. It was a living place, with a history stranger than fiction and a future as uncharted as any utopia.'[4]

Wat zochten protestanten uit Europa en Amerika hier in de jaren vijftig en zestig? Een mogelijk antwoord houdt verband met de utopische verwachtingen van de jaren vijftig en zestig en zijn tegenwoordig nauwelijks meer voor te stellen.

Idealen

Op de Tweede Wereldoorlog volgde een exodus uit de 'oude wereld'. Christenen trokken naar Canada, Zuid-Afrika, Australië. Joodse overlevenden prefereerden Israël. Niemand vond het vreemd dat westerlingen op plaatsen gingen wonen die nog maar een eeuw eerder het domein waren geweest van andere volken en culturen. Palestina vormde geen uitzondering.

Vanaf 1860 waren er tal van zendingscentra, ziekenhuizen, scholen en wetenschappelijke instituties opgebouwd. 'Tempeliers' uit Württemberg hadden de eerste westerse kolonies op het platteland gesticht, nog voor die van de zionisten. Nederland en Zwitserland legden in de jaren vijftig de grondslag voor Nes Ammim, met steun van de Amerikanen en Duitsers.
Het betekende een enorme diversiteit. Nederland werd in de Tweede Wereldoorlog bezet, Zwitserland bleef neutraal. Duitsland gold nadien als 'daderland', de Verenigde Staten als overwinnaar. Vanwaar nu die plotselinge eendracht? En waarom kwam het in 1967 alsnog tot een breuk?
Al deze landen reageerden verschillend op de overgang van Jodenzending naar dialoog met het Jodendom, zoals die zich na de Tweede Wereldoorlog voltrok in de meeste protestantse landen. De Nederlanders en de Zwitsers distantieerden zich veel nadrukkelijker van de erfenis van de Jodenzending dan de Zwitsers en Amerikanen konden of wilden. Dat gold ook voor de verhouding tot de Arabieren. Nes Ammim werd in 1962 gesticht in het district Akko, waar in 1948 een in overgrote meerderheid Arabische bevolking gewoond had. De Zwitsers (betrokken bij de medische zorg in Nazareth) en Amerikanen (betrokken bij de universiteiten van Beiroet en Caïro) wilden graag de christelijke Arabieren bij het project betrekken, de Nederlanders en de Duitsers gaven er de voorkeur aan om zich volledig te richten op een nieuwe relatie met het Joodse volk.

Vragen

Veel hoofdrolspelers zijn na een halve eeuw vrijwel vergeten. Een enkeling trekt nog de aandacht, zoals de Nederlandse arts Johan Pilon. 'He has a kind of mythical status', aldus Atalwin Pilon over zijn grootvader, die hij nauwelijks heeft gekend.[5] Andere namen zijn die van de Zwitserse arts Hans Bernath, de Israëlische *kibboetsnik* Shlomo Bezek (die Nes Ammim wegwijs maakte in de Israëlische samenleving) en de Duitse theoloog Heinz Kremers.
Leach beschouwt hen stuk voor stuk als 'utopians', gedreven door de droom 'of restoring the bridge between Christians and Jews.'[6] Utopia's worden echter vaker niet dan wel realiteit. Er vallen ook kritische geluiden te beluisteren, met name van Amerikaanse zijde. Roy Sharp beschouwt Nes Ammim als mislukt: 'Rather than creating a reconciling "sign to the nations", the international committees themselves could not be reconciled.'[7] Inzet van het conflict waar Sharp naar verwijst was de beslissing van Nes Ammim om geen Joodse bekeerlingen tot het christendom op te nemen in de bewonersgroep.
Na het uitreden van de Amerikanen en Zwitsers werd het accent door de Duitsers en Nederlanders doelbewust bij de Joodse gemeenschap gelegd. Moslims, Druzen, Arabische en Joodse christenen bleven in de coulissen. Dit betekent

dat er niet alleen een structureel verschil bestaat tussen 1940 (Jodenzending) en 1970 (dialoog van Kerk en Israël), maar een evengroot verschil tussen 1970 en 2018 (waarin protestantse *mainstream*-kerken een dialoog nastreven met ál de religies van het Midden-Oosten). Zoals het in 1970 even leek alsof de Jodenzending nooit had bestaan, lijkt in 2018 hetzelfde te gebeuren met de eenzijdig op Israël gerichte overtuigingen waaruit Nes Ammim voortkwam.

Aandachtspunten

De geschiedenis van Nes Ammim, hierboven zeer in het kort weergegeven, roept een aantal vragen op die relevant zijn voor de hedendaagse presentie van het protestantisme in het Midden-Oosten. Het missionaire karakter van de kerk krijgt tegenwoordig hernieuwde aandacht. In hoeverre richt het protestantisme zijn boodschap ook tot het Joodse volk? Wat zijn de redenen om dat te doen of dat juist na te laten?

De hier besproken casus laat zien waarom het antwoord op die vraag zo moeilijk is: zelfs in de tweede helft van de twintigste eeuw werd binnen het protestantisme zeer verschillend gedacht over het getuigenis aan Israël. Evengrote verschillen hebben zich voorgedaan in de verhouding tot de Arabieren en Israël, inclusief de protestanten onder hen. Ten slotte is er de gevoelige discussie over Joodse leden van de kerk, en de functie die zij wel of niet zouden kunnen vervullen in het gesprek van Kerk en Israël.

Over al deze punten wil het huidige Nes Ammim graag in gesprek, zowel met het jodendom als met de Arabieren (moslims en christenen) als binnen de protestantse kerken. Het is een streven dat gedeeld wordt met de Protestantse Raad voor Kerk en Israël, het adviesorgaan op dit terrein van de synode van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN).

Er zijn echter ook verschillen. De synode heeft in 2008 een nota doen uitgaan, 'Het Israëlisch-Palestijns conflict in de context van de Arabische wereld van het Midden-Oosten. Bijdrage tot de meningsvorming in de PKN'. Daarin treedt de PKN naar voren als een betrokken waarnemer op afstand, die in gesprek probeert te komen met alle betrokken partijen. Dat gebeurt op grond van bijbelse noties, maar tevens onder verwijzing naar het volkenrecht.[8]

Het verschil met de context van Nes Ammim is dat de positie van 'waarnemer op afstand' daar niet opgaat. Daarvoor is dit christelijke dorp te sterk gecommitteerd aan de geschiedenis van Galilea in de tweede helft van de twintigste eeuw. De omringende Israëlische buurgemeenschappen hebben het initiatief opgevat en gewaardeerd als een vorm van solidariteit. Dat betreft méér dan alleen de bekende overgang 'van Jodenzending naar dialoog'. De *kibboetsiem* in de omgeving verwachtten en verwachten tevens solidariteit

Jongeren-dialoooggroep in de internationale woonwerkgemeenschap Nes Ammim In Israël. De naam is Hebreeuws voor 'banier van de volkeren'.

met de bevolkingswisseling die zich in 1948 in dit deel van Galilea voltrok: een overwegend Arabisch en Druzisch land dat veranderde in een overwegend Joods land.

Bedenkingen

Het komt niet als een verrassing dat de heden ten dage door Nes Ammim nagestreefde 'trialoog' op bedenkingen stuit aan Joodse kant. Daar wordt de verbreding van dialoog tot de Arabieren (veel minder overigens tot de Druzen) beschouwd als een bedreiging voor de oorspronkelijke steun van de christelijke nederzetting aan Israël.
Aarzeling om met Nes Ammim het gesprek aan te gaan doet zich overigens ook aan Arabische kant voor. Daar is men niet vergeten dat het terrein van Nes Ammim na de koop door de christenen tot die delen van Galilea ging behoren, waar elk spoor van de bewoning of van de toponiemen in het landschap van vóór 1948 verdween. Oud zeer zit bovendien bij de Arabische protestanten, die in de jaren zestig 'geconcentreerd' waren in dorpen als Kfar Yasif maar die toen nadrukkelijk niet beschouwd werden als doelgroep van Nes Ammim.
Ten slotte zijn er de 'meshihim', tegenwoordig aangeduid als messiasbelijdende Joden. Met het oog op de doorgaans afwijzende houding in de Israëlische samenleving jegens deze 'verraders' besloot Nes Ammim in de jaren zestig dat zij niet konden komen wonen in het dorp. Ook deze voorgeschiedenis is door de betrokkenen nog allerminst vergeten.
Een complicerende factor is het uittreden in 1967 van de Zwitsers en Amerikanen die het dorp eerder hadden helpen oprichten. De Zwitserse groep was nauw verbonden met het Arabische ziekenhuis in Nazareth en ervoer de triomfgevoelens in Nes Ammim over de Israëlische overwinning in de Zesdaagse Oorlog als onverdraaglijk. Onder de Amerikanen waren veel *Mennonites*

(doopsgezinden). Deze pacifisten steunden in eigen land de Civil Rights Movement van Martin Luther King en beschouwden de uitsluiting van de Joodse christenen uit de bewonersgroep van Nes Ammim als discriminatie.

Opgave

Al deze zaken leven tot op de huidige dag bij de betrokkenen. Een succesvolle dialoog van Kerk en Israël, verbreed tot de Arabieren, is in Nes Ammim niet goed mogelijk zonder deze aspecten van het eigen verleden daarin te betrekken. Ook voor kerkgenootschappen met de wens om zich publiekelijk uit te laten over Israël en het Midden-Oosten, zoals de Protestantse Kerk in Nederland, is het wenselijk om zich rekenschap te geven van deze achtergronden. Zijzelf, of anders hun rechtstreekse voorgangers, zijn nauw betrokken geweest bij al deze gevoelige relaties. Soms lijkt het alsof de mensen in het Midden-Oosten, Joden zowel als Arabieren, daarvoor een scherper geheugen hebben. Een kerk kan zich niet op dit terrein bewegen zonder tevens verantwoording af te leggen van de eigen voorgeschiedenis, hoe complex en gevoelig die ook moge zijn. Ook voor het Kerk en Israël-werk van de Protestantse Kerk ligt hier een opgave.

Noten

[1] Henry Near, *The Kibbutz Movement. A History*, twee delen, Oxford/Portland (Oregon), 2007

[2] Simon Schoon, *Nes Ammim. Een christelijk experiment in Israël*, Wageningen, 1976, 11

[3] Machteld de Goederen, *Nes Ammim Village. A fifty-year history (1963-2013)*, Soest, 2018

[4] David Leach, *Chasing Utopia. The future of the kibbutz in a divided Israel*, Toronto, 2016, 181

[5] Atalwin Pilon, 'Basic Goodness', basicgoodness.com/2012/going-back-to-my-roots

[6] David Leach, *Chasing Utopia*, 182

[7] John E. Sharp, *My calling to fulfil. The Orie O. Miller story*, Harrisonburg (Virginia)/ Kitchener (Ontario), 2015, 320

[8] Download via: www.protestantsekerk.nl/bibliotheek (uitgave GS PKN, Utrecht 2008)

— Gert van Klinken is universitair docent Kerkgeschiedenis aan de Protestants Theologische Universiteit (Amsterdam). In een van zijn onderzoeksprojecten bestudeert hij de geschiedenis van Nes Ammim als een christelijke *moshav*. Daanaast onderzoekt hij de geschiedenis van vrijzinnig protestantisme in Nederland.

Goed (en) fout

Toen ik op school zat, was de visie op de rol van landen tijdens de Tweede Wereldoorlog heerlijk duidelijk: Nederland en de geallieerden waren goed, Duitsland en zijn aanhangers fout. Veel nuance was er niet. Natuurlijk, er waren ook NSB'ers, maar dat was een kleine, afgebakende groep. De overgrote meerderheid van de Nederlanders moest niets van de Duitsers hebben en de suggestie werd gewekt dat ongeveer iedereen in het verzet zat, onderduikers verborg of op een andere manier de Duitsers dwarszat. Joden werden zoveel mogelijk geholpen en dat er toch zovelen gedeporteerd werden was volledig op het conto van de Duitsers te schrijven.
In latere jaren ontdekte ik dat de situatie 'iets' genuanceerder ligt, maar wat me opvalt is dat Nederland over het algemeen nog altijd een positief beeld heeft van zijn rol in de oorlog en de hulp aan de Joden.

Sinds kort woon ik in Burgas, in het in de oorlog 'foute' Bulgarije, vlakbij de voormalige synagoge. Daar hangt een plaquette met de tekst:

> 'Dank je, Bulgarije! Diep respect voor en dankbaarheid aan het Bulgaarse volk. Alleen Bulgarije liet de deportatie van zijn Joden naar de dodenkampen niet toe ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Tolerantie en compassie zonder precedent! Van de nakomelingen van de geredde Joden.'

De Duitsers gaven Bulgarije in 1943 bevel dat de Joden gedeporteerd moesten worden. Toen de eerste trein klaarstond voor vertrek kwam de Bulgaars-orthodoxe metropoliet Kiril naar het station en dreigde voor de trein te gaan liggen. Ook andere kerkleiders en diverse politici kwamen in opstand. Met succes: alle Joden in Bulgarije hebben de oorlog overleefd. Bulgarije stelde ook zijn havens open voor Joden die wilden vertrekken. Ook in het door Italië en Duitsland bezette Albanië zijn bijna alle Joden gered, omdat de bevolking voor hen opkwam. Daar waren na de oorlog zelfs meer Joden dan ervoor: het werd ook een toevluchtsoord voor Joden van elders.

Had dit in Nederland ook gekund? Misschien waren de omstandigheden anders, dat kan ik niet beoordelen. Maar wél is zeker dat bescheidenheid ons past in een land waar 73% van de Joden omgekomen is. Wie waren er eigenlijk goed of fout in de oorlog?

— Foka van de Beek is als theologe en toerustingswerker door de GZB uitgezonden naar Burgas in Bulgarije, stad en provincie aan de Zwarte Zee.

Rabbijn Marianne van Praag:

‘Elkaar in de ogen willen kijken’

Marianne van Praag is rabbijn van de Liberaal Joodse Gemeente Den Haag. Het jodendom is in haar ogen meer een ‘way of life’ dan een godsdienst. Een levensstijl, waarbij traditie van essentieel belang is bij alle fasen van het leven. Ik sprak haar in de voormalige Portugese synagoge aan de rand van het centrum van Den Haag. Het werd een geanimeerd gesprek, waarin Marianne van Praag zich profileerde als een rabbijn, die telkens opnieuw zoekende is naar bevrijding en verbinding.

Toen ik op de Prinsessegracht wandelde liep ik twee politieposten tegemoet. Ze staken boven het straatbeeld uit. Het was een merkwaardige ervaring. Pas bij de ingang realiseerde ik me dat de bewaking van de Portugese synagoge in Den Haag een serieuze kwestie was. Kennelijk had ik mijn ogen voor de andere kant van de werkelijkheid gesloten.
Via de intercom werd ik vriendelijk aangesproken. Ik kreeg de aanwijzingen hoe ik me naar de ontmoetingsplek kon begeven. In het gebouw leek alles van bovenaf te worden gedirigeerd. Vóór de lift drong het pas tot me door hoe ik als Molukse christen bevoorrecht ben. In Nederland kan ik in alle vrijheid op elk moment van de dag de Molukse kerk binnenstappen. Er is meestal niemand die mijn bezoekje naar het godshuis verstoren wil.
Van de rabbijn hoorde ik later in het gesprek, dat het vanuit veiligheidsoverwegingen onmogelijk is voor de leden van de Liberale Joodse Gemeente om spontaan een bijeenkomst te organiseren of de synagoge te bezoeken … Bij het verlaten van het pand werd ik net zoals bij aankomst met dezelfde vriendelijkheid uitgeleide gedaan.

De onbekende wereld

‘De wereld buiten was anders’, herinnert rabbijn Marianne van Praag zich. ‘De kerk speelde geen rol in mijn jeugdjaren. Het was een wereld die buiten mijn gezichtsveld lag. Ik groeide op in een totaal andere context met een typisch joodse leefwijze. Achteraf realiseerde ik me dat we te kampen hadden met de naweeën van de Holocaust. Over die Tweede Wereldoorlog werd in ons gezin niet gesproken vanwege de pijnlijke ervaringen van de vele familieleden, die toen vermoord zijn. Deze absurditeit was bepalend voor onze ontwikkeling na de oorlog. Hoe kun je verder leven met de gedachtenis aan zes miljoen slachtoffers?
Het jodendom is een ‘way of life’. Het is anders dan het leven in de kerk. Je hoeft niet alles te accepteren. Het is typisch joods alles

niet zo maar te accepteren. Je maakt gebruik van een moreel kompas en je blijft geroepen te midden van wat er gebeurt in de wereld de goede dingen in het leven vieren.'

'Geroepen om het goede te blijven vieren'

Ze kan begrijpen dat de buitenwacht dit als negatief ervaart, maar zelf is zij er gelukkig mee. Van nature heeft zij deze levenshouding meegekregen en zonder twijfel heeft haar joodse opvoeding hierop invloed gehad.
Met trots staat zij in deze traditie, waarin ze vooral het gesprek met de ander opzoekt. 'Het gaat niet om het naleven van regels alleen. Als rabbijn geef ik de joodse manier van leven door. Ik vertel verhalen en geef inzichten, zodat mensen verder kunnen. Ik moedig hen aan om op basis van mijn visie verantwoordelijkheid te nemen. Ze moeten niet voelen, denken of geloven zoals ik. Zij mogen hun eigen regels kiezen en als doel nastreven om als verantwoordelijk mens in het leven te staan.
Als een groot boeket bloemen, zo zie ik de wereld. Iedereen mag geloven wat men wil, iedereen mag vinden wat men wil. Iedere bloem draagt bij aan de schoonheid van het boeket.'

Verbeterde relatie tussen joden en christenen

In haar functie als rabbijn is Marianne van Praag actief betrokken bij de relatie tussen joden en christenen in Den Haag en in Nederland. Zij reist stad en land af om lezingen te houden of om als gast een bijdrage te leveren in de zondagse prediking. Op Prinsjesdag werkt zij van harte mee aan de viering van de Haagse en landelijke Prinsjesdagviering, een bijeenkomst georganiseerd door religieuze en levensbeschouwelijke organisaties.
In haar ogen is de relatie tussen joden en christenen de laatste decennia verbeterd. De aanzet daartoe werd gegeven in 1965, toen de Rooms-Katholieke Kerk de collectieve schuld van het Joodse volk voor de kruisiging officieel losliet. In Nederland bestaat sinds 2019 in de katholieke kerk de Dag van het Jodendom. 'Elk jaar is er de kans om samen meer kennis te vergaren van het jodendom en de relatie die het als bron heeft met het christendom. Doel is ook de bevordering van wederzijds begrip en respect. Daar zien wij ook de betekenis van een overlegorgaan tussen joden en christenen.'

Marianne van Praag beschrijft de wijze waarop christenen zich opstellen tegenover het jodendom als een positieve tendens. Zij merkt dat er meer erkenning en interesse is gekomen naar de joodse wortels van de kerk. Dit ervaart zij in de kerkelijke gemeenten waar zij uitgenodigd wordt. Op haar wijze kan zij dan aangeven, dat het christendom is voortgekomen uit het jodendom. Tegelijkertijd neemt zij de gelegenheid te baat om joodse accenten te zetten als het gaat om de lezing van de Tenach.

Meer erkenning en interesse voor de joodse wortels

Beide godsdiensten hebben duidelijk een andere *Wirkungsgeschichte* ondergaan. Ze probeert zich altijd positief in te zetten als het gaat om de relatie tussen christenen en joden, maar beseft dat het soms bij verschillende groeperingen muurvast komt te zitten vanwege de kijk op Israël en de Bijbel.
'In de ontmoeting is er levensruimte voor elkaar. Daar gaat het om samen leren en komt het nastreven van de waarheid op de tweede plaats. Bekeringsdrang op basis van de gedachte 'mijn waarheid is de waarheid' dient uitgebannen te worden. Dat maakt samenleven onmogelijk. Want ieder mens mag zijn zoals hij is. Als men mij respecteert, dan respecteer ik de ander.'
In de ogen van de rabbijn bestaat dé waarheid niet. *Emet* is het Hebreeuwse woord voor 'waarheid'; het bestaat uit de begrippen *em* ('moeder') en *met* ('dood'). '*Emet* is de enige waarheid, want je wordt geboren en je gaat dood. De rest is interpretatie ... Als rabbijn daag ik de mensen uit om kritisch na te denken. Hoe ga je om met politieke veranderingen en onrechtvaardigheid in de wereld? Wat is mijn identiteit als Joodse Nederlander of Nederlandse Jood? Ik hanteer dan een term als *derech erets*. Letterlijk betekent dit 'de weg of manier van het land'. Anders gezegd: hoe houd je rekening met anderen, die je naasten zijn? Hoe ga je respectvol en fatsoenlijk met elkaar om? Hoe kun je ervoor zorgdragen, dat het land op een goede manier bewoond wordt?'

Onopgeefbare relatie

Marianne van Praag vindt het jammer, dat er over de relatie van de staat Israël en het volk van God veel misverstand bestaat. De ruis is ook gespeend van sentiment. 'Ik kan anoniem over de straat. Ik draag geen lange jurk en geen zwarte hoed en word niet als jood herkend. Toch gebeurt het dat ik bij gelegenheid tegen vooroordelen moet vechten. Vooral als ik aangesproken word op wat er in Israël gebeurt. En als mensen mij kennen zeggen zij: jij bent oké. Dat vind ik niet acceptabel. Men moet je niet extra kritisch te benaderen. De realiteit is dat de staat Israël pas 71 jaar bestaat. Er bestaat een modern Israël en er is in de christelijke wereld het bijbelse Israël. Deze concepten moeten van elkaar onderscheiden blijven.'
Ze licht dit toe aan de hand van twee Hebreeuwse begrippen: *am Jisraeel*, het volk Israël, en *Medinat erets*, wat de moderne staat Israël betekent. 'Vanuit de bijbelse

relatie zou je kunnen stellen, dat de verhouding tussen het volk van God – Israël – en de kerk onopgeefbaar is. Zonder twijfel kent het moderne Israël goede en slechte kanten. Er blijft de inspanningsverplichting om alle negativiteit te bestrijden. Hoe ga je om met die kritiek? Soms is er sprake van extra kritiek en dubbele moraal naar Israël toe. En dat vind ik onterecht. Israël is een jonge staat in opbouw! Dat blijft ook de uitdaging van de mens. Hoe kan hij anderen nabij zijn in een wereld, die op tegenstellingen gebouwd is. De hele schepping begint met een paradox, aangezien het grootste geschenk het kwaad is. Door het kwaad weet de mens wat goed is. Wie geen verdriet kent, kent ook geen geluk. Ieder mens zal ook hierin moeten leren op een kritische wijze het juiste te kiezen. Ons bestaan is gebaseerd op de keuzes die wij maken.

'In de ontmoeting is er levensruimte voor elkaar'

Als het om de relatie gaat tussen kerk en Israël waait er een goede wind. Christenen staan open om het gesprek met de joden aan te gaan. Het gaat om de verdieping vanuit de verschillende tradities en de zoektocht naar de waarde van het leven. Dit biedt kansen om er ontspannen mee om te gaan. Het gaat niet om de polarisatie van de concepten, maar is veel meer een gemeenschappelijke zoektocht, wat vanuit de diverse tradities van belang kan zijn voor de toekomst van deze wereld.'

Terug naar het paradijs

De rabbijn blijft haar verhaal larderen met pakkende voorbeelden vanuit haar joodse traditie. 'De wereld kan ik niet veranderen; ik heb wel de mogelijkheid om de mens in de straat te beïnvloeden door hen aan te spreken. Ik gooi een steentje in de welbekende vijver.'

In de relatie tussen joden en christenen moet de aandacht uitgaan naar de verandering van de wereld. Hoe kun je vanuit de diverse tradities bijdragen aan een verbetering van het dagelijks leven?

'Elke dag zijn we in staat om vele verschillen te overbruggen. Daarin kunnen de godsdienstige tradities een vitale rol spelen. Heel vaak verwijs ik naar de Frans-Joodse filosoof Emmanuel Levinas, die zei: 'Waar is God? God is in de ogen van de ander'. Voor hem is ieder mens gelijk; de een is niet meer dan de ander. Maar het is wel zo, dat de koning een andere functie uitoefent dan de priester. Ieder mens draagt een vonkje in zich. Ben je nu in staat om dat goddelijke zo goed mogelijk te delen? Dat je verantwoordelijkheid wil nemen voor je naasten, de natuur en de dieren? Ik zou zo'n paradijselijke situatie willen nastreven in de dialoog van de godsdiensten. Als ze het gesprek aangaan en elkaar in de ogen kijken is dat het begin van de Messiaanse tijd.'

— Verry Patty is Moluks predikant in Amsterdam. Hij werkte tot voor kort als gevangenispredikant in Heerhugowaard. In 2018 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit op het proefschrift *Molukse Theologie in Nederland*. Hij is lid van de redactie van *TussenRuimte*.

Een kleine analyse van hedendaags antisemitisme in Europa

Met enige regelmaat verschijnt het op de voorpagina's van kranten en is het een thema geworden voor de nieuwsrubrieken op televisie: antisemitisme. Wat is hier aan de hand, is jodenhaat terug van misschien wel nooit weggeweest? Is het aan het groeien? Wat staat ons precies te wachten? Een beknopte analyse anno 2019.

Aanslagen op synagogen, een joodse school of een kosjere supermarkt, joden die op straat worden uitgescholden, hatelijke tweets op internet – het is een kleine greep uit het nieuws van de afgelopen jaren. Antisemitisme, het verschijnsel waarvan Europa na de Tweede Wereldoorlog had beloofd dat het 'nooit meer' zou mogen voorkomen, is weer volop zichtbaar in het publieke domein. Wat zijn hiervan de achtergronden, hoe valt dit te verklaren?

Wat is antisemitisme?

Het eerste wat opvalt is dat de definitie van wat antisemitisme is, precies een van de punten is waarop het debat zich focust. Na een lange voorbereiding kwam de International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) met een werkdefinitie: 'antisemitisme is een zekere perceptie van joden, die zich als haat tegen hen kan uiten'.

Wat daarop volgde was een lange rij voorbeelden, met als doel het de gebruikers van de definitie gemakkelijker te maken om antisemitisme zelf te herkennen. Een flink deel van die voorbeelden gaat over hoe kritiek op de staat Israël, die net zo legitiem is als kritiek op welke andere staat dan ook, antisemitische vormen kan aannemen. Met name uit de hoek van pro-Palestina-groeperingen werd hier fel protest tegen aangetekend. Zij waren – en zijn – bang dat hun legitiem protest voorbarig als antisemitisme aangeduid zou worden en daardoor niet langer gehoord.

De werkdefinitie is door meerdere landen, politieke partijen, kerken en ngo's aangenomen. Van belang blijft om te benadrukken dat het om een *werkdefinitie* gaat. Het is er een die behulpzaam moet zijn in het herkennen, aanwijzen en tegengaan van antisemitisme in de samenleving. Het is echter allesbehalve een sluitende juridische definitie en zal in de rechtspraak daarom ook niet

De architect van het Joods Museum in Berlijn liet bewust hele gedeelten leeg.

gauw een rol vervullen. Ook voor wetenschappelijk gebruik is de definitie te veel gekleurd door de huidige context.
Zelf zie ik antisemitisme als een dynamisch fenomeen, dat alleen met behulp van multiperspectiviteit benaderd kan worden. Historische, sociologische, juridische en religieuze perspectieven zijn allemaal nodig om aspecten van antisemitisme te belichten en helder in kaart te brengen.
Antisemitisme is een cultureel archief dat onderdeel uitmaakt van het Europese collectieve geheugen en waarin een repertoire is opgebouwd van anti-joodse beelden, stereotypen en verhalen. Met name in complexe situaties, waarin behoefte is aan een eenduidige verklaring, wordt een beroep op dit archief gedaan en wordt met behulp van het beeld van de jood als 'de ander', de 'oerkapitalist', de 'kosmopoliet', de 'uitbuiter', de 'kinder- en/of godsmoordenaar' een verklaring geboden. De jood als degene die achter de ellende zit die ons overkomt, is gemakkelijker als verklaring dan één waarbij we dieper in eigen vlees moeten snijden, of die simpelweg ingewikkelder is.

'De jood als degene die achter onze ellende zit is een gemakkelijker verklaring'

Het repertoire aan anti-joodse beelden en verhalen is opgebouwd vanaf de oudheid en verder ontwikkeld via de middeleeuwen naar de moderne tijd. Typerend is dat er nauwelijks beelden verdwijnen, ze zich wel steeds dynamisch aanpassen aan nieuwe situaties en dat er nieuwe anti-joodse beelden bijkomen.
Die anti-joodse beelden hebben vaak weinig van doen met wie joden werkelijk zijn en wat ze doen. Het gaat vooral om een 'verbeelde jood', iemand op wie allerlei ondeugden zijn geplakt. Dat is de bril waardoor vervolgens naar echte joden wordt gekeken. Overigens, niet alleen individuele joden zijn hiervan

het slachtoffer, ook joodse gemeenschappen als geheel – en ja, ook Israël als staat van joden wordt geregeld bezien door deze anti-joodse bril. Kritiek op Israël wordt dan geuit met behulp van het repertoire aan anti-joodse beelden en verhalen dat eeuwenlang is opgebouwd. Israël wordt hierdoor dan 'de jood onder de naties'.

De terugkeer van antisemitisme

Vanaf 2000 is duidelijk sprake van een toenemende publieke zichtbaarheid van antisemitisme. Of antisemitisme ook feitelijk is toegenomen, is lastiger uit te maken. Er zijn geen eenduidige meetinstrumenten, waardoor met name internationale vergelijking en langetermijnperspectieven moeilijk in kaart zijn te brengen. Op dit punt ligt voor het wetenschappelijke antisemitisme-onderzoek nog een belangrijke uitdaging.
Dat ondertussen de zichtbaarheid is toegenomen, is onbetwist het geval. Daarbij is zeker reden voor de nodige zorg, omdat er sprake is van een aantal onafhankelijke maar elkaar versterkende factoren die ervoor zorgen dat antisemitisme wijder verspreid raakt én sociaal meer geaccepteerd. Wat zijn die ontwikkelingen?

Invloed van digitale media

Ten eerste is de invloed van digitale media een belangrijke factor. Terwijl vanaf de jaren 1960 een duidelijk taboe rustte op sociaal-antisemitische uitingen en die daardoor in het publieke domein nauwelijks gehoord werden, is dat rond 2000 veranderd. De antisemitische clichés en stereotypen die in privékring werden doorgegeven, werden nu op blogs, facebook, twitter en andere sociale media weer volop zichtbaar. Gebeurde dat eerst vaak nog anoniem, tegenwoordig worden klassiek antisemitische opvattingen 'gewoon' onder eigen naam verspreid. Het taboe begint er kennelijk bij delen van de bevolking af te gaan.

Verschuiving naar het centrum

Ten tweede zijn verschuivingen zichtbaar in de lokalisering van antisemitisme in de Europese samenlevingen. Sinds de Tweede Wereldoorlog kwam antisemitisme vooral voor in de extreme flanken van de samenleving, bij groepen (neo)nazi's, extreemrechts en extreemlinks. We zien sinds 2000 echter een beweging van het thema vanuit de flanken naar het centrum. In landen als Hongarije zijn partijen aan de macht die klassieke anti-joodse beelden en stereotypen niet schuwen in hun campagnes – denk daarbij aan de beeldvorming van George Soros als de onthechte joodse kosmopoliet die uit is op het geld van de middenklasse en de ontwrichting van de samenleving. Dezelfde ten-

dens wordt evenzeer zichtbaar in de groei van antisemitisme in *main stream*-partijen. Neem Labour in Engeland, de tweede partij van het land en vanouds een betrouwbare bondgenoot voor joden. Het is werkelijk schokkend dat het afgelopen jaar joodse parlementariërs van Labour zich genoodzaakt zagen om uit de partij te stappen vanwege de golf aan antisemitische haat-mail die ze vanuit hun eigen partij over zich heen krijgen. En waarbij vervolgens sprake is van een partij-establishment dat de problemen niet serieus neemt, maar vrij consistent vergoelijkend en defensief reageert.

Rol van de Verenigde Staten

Ten derde is de rol van de Verenigde Staten aan het veranderen. Zij golden vanouds als een van de veiligste landen voor joden. Amerikaanse joden pleegden hun Europese geloofsgenoten nogal eens te vragen of het in Europa met al dat antisemitisme nog wel uit te houden was. Na de anti-joodse mars in Charlotteville en de aanslagen op synagogen in Pittsburgh en Poway is dat geluid wel verstomd. Door de opkomst van Alt Right is in de Verenigde Staten een nieuwe samenhangende ideologie gecreëerd, waarin joden als bedreiging voor de westerse cultuur worden neergezet. Alt Right is richting Europa een exporteur van antisemitisch gedachtegoed geworden, dat in allerlei extreem- en nieuwrechtse fora, organisaties en partijen wordt opgepikt.

Opkomst islamistisch terrorisme

Ten vierde vormt de opkomst van islamistisch terrorisme een belangrijke bedreiging. Waar joden in het Alt Right-denken worden weggezet als een bedreiging vóór het Westen, ziet het islamistisch terrorisme joden juist als symbool bij uitstek ván het Westen. Het ISIS-geïnspireerd geweld is gericht tegen de westerse cultuur in het algemeen, maar de ideologen van de bewegingen weten goed dat om het Westen in het hart te raken juist joodse doelen geselecteerd moeten worden. Via de joden moet Europa zélf getroffen worden. Dat verklaart de aanslagen op synagogen in Kopenhagen en Göteborg, op de kosjere supermarkt in Parijs, de joodse school in Toulouse en het joods museum in Brussel. De geografie van deze aanslagen is tamelijk willekeurig. Dat Amsterdam niet getroffen is, heeft weinig te maken met de lokale situatie.

Extreme flanken vinden elkaar

Tot slot moet erop gewezen worden dat antisemitisme vanuit verschillende hoeken van de samenleving komt: vanuit de extreme flanken van rechts én links en uit de hoek van het radicale islamisme. Elk van deze groepen put uit hetzelfde repertoire van anti-joodse beelden en zet dat in voor de eigen doeleinden.

Hoewel deze groepen ook elk tegenover elkaar staan, vinden ze elkaar soms in de afkeer van de gemeenschappelijke vijand. Een voorbeeld is de Franse *gillets jaunes*-beweging, waarin extreemlinkse en extreemrechtse betogers samen tekeer gingen tegen de joodse samenzweerders Rothschild en Soros. Natuurlijk waren zionisme en de staat Israël ook een grote vijand van de 'gewone' Fransman. De joodse filosoof Alain Finkelkraut, die zich nota bene aanvankelijk positief had uitgelaten over de protestbeweging, werd voor zijn deur aangevallen op zijn jood-zijn. Ook de support die er soms in extreemlinkse kringen is voor islamistisch geweld tegen joden en Israël valt in deze categorie. Om van een monsterverbond te spreken, voert te ver, daarvoor zijn de agenda's te verschillend – maar dat er sprake is van overlap tussen de drie bewegingen is duidelijk.

Aandacht voor het joodse leven is misschien wel het beste medicijn tegen anti-joodse beelden en verhalen

Bestrijding

Wat betekent dit voor de bestrijding van antisemitisme in onze samenleving? Van groot belang is dat dit niet primair als een joods probleem wordt gezien, waarbij van joden wordt verwacht dat zij het voortouw nemen in de strijd

Kruisende gangen met foto's van Joods leven in de hele wereld in het Joods Museum van Berlijn.

tegen anti-joodse uitingen. Het is een probleem van de samenleving als geheel, waardoor hier voor de overheid, het maatschappelijk middenveld én de individuele burger elk een taak weggelegd is.
De overheid moet duidelijke juridische kaders stellen en zorgen dat er ook daadwerkelijk gehandhaafd wordt. De beveiliging van de joodse gemeenschap moet als een collectieve plicht gezien worden – zolang als het nodig is. Daarnaast, in samenwerking met het brede maatschappelijk middenveld, moet veel geïnvesteerd worden in voorlichting en educatie. Dat begint op de scholen, maar is daarmee allerminst klaar. Het vergt training en oefening om de anti-joodse repertoires uit het cultureel archief te herkennen en vervolgens te weerleggen. Daarvoor is van groot belang dat er niet alleen gefocust wordt op wat er verkeerd is aan de negatieve beeldvorming, maar dat er ook positieve beeldvorming tegenover wordt geplaatst. Aandacht voor het joodse leven, de vitaliteit en dynamiek van de joodse cultuur en religie, is misschien wel het beste medicijn tegen de anti-joodse beelden en verhalen.
Ook voor kerken is hierbij een centrale rol weggelegd. Dat zien zij zelf, als het goed is, overigens ook zo. In de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland is de bestrijding van het antisemitisme zelfs opgenomen als taak van de kerk. Daarbij heeft de kerk een eigen taal ter beschikking, gevoed door de Schriften, om kerkleden én burgers te wijzen op de gevaren van antisemitisme.

Alleen dán hebben we de kans om de kracht van het cultureel archief te breken

Ten slotte heeft iedere burger hier een taak. De overdracht van anti-joodse beelden en verhalen vindt vooral plaats in privékringen en vaak in terloopse opmerkingen en achteloos geuite woorden. Die blijven echter haken en vormen de voedingsbodem waardoor nieuwe generaties vertrouwd raken met dit negatieve erfgoed. Alleen als ieder op zijn eigen plek dit concreet aanwijst, bespreekbaar maakt én er positieve beeldvorming tegenover zet, hebben we de kans om de kracht van het cultureel archief te breken.

— Bart Wallet is universitair docent Politieke geschiedenis aan de Vrije Universiteit en directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aan dezelfde instelling. Ook doceert hij in het programma Midden-Oostenstudies aan de Universiteit van Amsterdam.

Hooglied: 'steun en omarming'

Twee figuren staan tegen elkaar aan. De een omsluit de ander met de armen. De ruwe oppervlakte gaat over in gladgepolijst brons. Samen versmelten ze tot één.
Peternel Karsemeijer maakte dit beeld van 65 cm hoog. De titel luidt 'Hooglied' en de bijbehorende tekst verzekert: 'zachte krachten overwinnen afstand tussen jou en mij'. Dit beeld laat de kracht zien in de afmeting, het materiaal, de grofheid, de stevige omarming die bescherming en veiligheid biedt. Tegelijkertijd is de zachtheid ook sterk aanwezig. Ondanks het harde materiaal zijn de zachte rondingen van de vrouw bijna voelbaar. In het nijgen van haar hoofd naar de persoon achter haar schuilt de liefde. Ís zij de liefde?
Ook de titel van het werk roept deze associaties op. Het bijbelboek Hooglied is een poëtisch boek waar de liefde, het samenzijn en het alleenzijn, het verlangen tussen een meisje en een jongen wordt verteld. Met die kennis zie ik dit beeld als een vastlegging van een van die momenten waarop de twee figuren samen zijn, ieder genietend van de aanwezigheid van de ander en van de gelegenheid gebruikmakend om elkaar niet los te laten.
Wat na een tijdje opvalt is dat de vrouw haar rechtervoet mist. De stevige omarming is daarom tegelijkertijd tot steun. Karsemeijer wil zo laten zien dat de liefde zelf ondersteuning nodig heeft. Maar daarmee blijft de zachte kracht van de liefde de afstand overwinnen tussen jou en mij.

Peternel Karsemeijer, 'Hooglied', brons (oorspronkelijk uitgehakt in serpentijn), 65 cm hoog, 2016 – privé bezit, uitgeleend voor de expositie 'Zachte krachten' in 2019, St. Joriskerk, Amersfoort

Symposium 'Catholic beyond colonialism'

Dr. Eleuterio 'Terry' J. Revollido, rector van Aglipay Central Theological Seminary (ACTS) en zijn vrouw Marife Revollido hielden tijdens hun verblijf in Nederland elk een lezing op het door het Oud-Katholiek Seminarie georganiseerde symposium 'Catholic beyond colonialism' van 17 september. Samen met prof. dr. Peter-Ben Smit gaven ze de studenten van het Oud-Katholiek Seminarie en een twintigtal andere geïnteresseerden onder wie leden van de Filipijnse gemeenschap uit Amsterdam, inzicht in de revolutionaire theologie van de Iglesia Filipina Independiente (IFI, Onafhankelijke Filippijnse Kerk).

Deze kerk ontstond in de context van kolonialisme en onderdrukking aan het begin van de twintigste eeuw en noemde zich een nationale kerk, 'een kerk voor de mensen'. Niet geheel vanzelfsprekend in een land waar macht en rijkdom vaak worden verdeeld onder een kleine elite. Kerk-zijn voor de mensen betekent dat de kerk onlosmakelijk verbonden is met het strijden voor de rechten en de waardigheid van de onderdrukten en minder bedeelden. Een roeping die in het heden en verleden niet altijd zonder gevaar is gebleken.

Een wijze waarop 'kerk-zijn voor de mensen' bij de IFI theologisch tot uitdrukking komt is in de emanciperende interpretatie van het nationaal bekende beeld: 'The Mother of Balintawak'. In haar lezing liet Marife Revollido het publiek kennismaken met het beeld van Maria en Jezus, gehuld in lokale boerenkledij en staande op een slagveld met op de achtergrond de nationale vlag, terwijl ze met een strijdbare blik om vrijheid roepen. Een sterke en onafhankelijke vrouw die als voorbeeld en houvast kan dienen voor Filippijnse vrouwen. Deze Maria toont dat zij ook mogen strijden voor vrijheid en krachtig op mogen staan voor hun eigen rechten en die van anderen.

Peter-Ben Smit ging in op het belang en de impact van de IFI voor het westers katholicisme. Kennis van de theologie en geschiedenis van de IFI maakt de kerk in Nederland ervan bewust dat er een wereld en een katholieke kerk is buiten West-Europa. Ze toont zo opnieuw de wereldwijde dimensie van de kerk en de betekenis van katholicisme. Daarnaast daagt kennis en begrip van de theologie en de geschiedenis van de IFI uit om na te denken over de invulling van thema's zoals missie en diaconaat.

Aartsbisschop Joris Vercammen benadrukte tot slot de meerwaarde van de theologische uitwisseling voor zowel de Oud-Katholieke Kerken als de IFI, waarbij hij met name de gemeenschappelijke aandacht voor het martelaarschap van bisschop Alberto Ramento (2006) noemde en het studieproject *Katholiciteit en Globalisering*. Hij opperde daarbij ook dat het wellicht tijd is om een vervolg te geven aan zulke gemeenschappelijke inspanningen. Dit zou passen bij de *Pelgrimage van gerechtigheid en vrede* van de Wereldraad van Kerken en zo een bijdrage leveren aan de bredere katholiciteit van de kerk.

— Rieneke Brand, assistent Oud-Katholiek Seminarie

Een ander verhaal – Leprazending-ontmoetingsdag 2019

Lepra is een oud verhaal, een open wond, een zere plek, een stigma en, omdat we over lepra zóveel níet weten, vooral ook een onoplosbaar probleem. Zó moeten velen gedacht hebben wanneer Leprazending en anderen voorlichting over lepra gaven. Maar er is een ander verhaal te vertellen: 'Geen leprabesmetting meer in 2035!' Is dat haalbaar? Daarover sprak dr. Wim van Brakel op de Leprazending-ontmoetingsdag op 28 september in de ontmoetingsruimte van 'Zandverhalen' in Elburg. Er kwamen veel mensen op af. De zandverhalen waren een grote trekker. Maar dat andere verhaal, waar dr. van Brakel over sprak, was en zal een grote opsteker zijn voor velen. We wisten bijvoorbeeld niet van de soms jarenlange incubatietijd, zonder de symptomen van lepra. We wisten niet dat zo iemand in die periode lepra al kon overdragen. Nu we dit weten is er uitvoerig onderzoek gedaan naar hoe de overdracht van de ziekte te stoppen. Men begon met eenmalig het belangrijkste medicijn tegen lepra te geven aan familie en buren van mensen bij wie wel zichtbare tekenen van lepra geconstateerd waren. Behandel allen eenmalig en het aantal leprapatiënten gaat drastisch omlaag. Dat is het andere verhaal.
Een grote stap voorwaarts in leprabestrijding. De experts geloven dat het doel 'Geen leprabesmetting meer in 2035' een haalbaar doel is.

— Piet Both

Secularisatie in het Westen en 'omgekeerde zending'

Wat is de relatie tussen westerse secularisatie en de komst van niet-westerse christenen naar Europa? Levert dat nieuwe vormen van christendom op en hoe kunnen gevestigde kerken en 'nieuwkomers' een vruchtbare relatie opbouwen? Deze en andere vragen stonden centraal op een goed bezochte studiemiddag van het Nijmegen Institute for Mission Studies op 4 oktober 2019.

Het was nog niet zo heel eenvoudig om antwoord te geven op de vele vragen die op tafel lagen. Prof. Dorottya Nagy stond vooral stil bij de definities van de twee kernwoorden: secularisatie en omgekeerde zending. Maria Nabubhoga (bezig met een promotieonderzoek) vertelde ons hoe Indonesische immigranten in Nederland onze seculiere samenleving zien en benoemen. Het valt hen op dat Nederlanders het geloof als een privé zaak beschouwen waar je niet over praat. Maar daartegenover staan veel Nederlandse waarden (zoals: vrijheid, respect en omzien naar armen) die de Indonesische ondervraagden als 'religieus' bestempelden.
Prof. Heleen Murre-van den Berg gaf ons vervolgens een boeiend inkijkje in het leven van oriëntaalse christenen in Europa. Voor hen

kan secularisatie betekenen dat geloof en etniciteit niet meer automatisch samenvallen. Dit vraagt om een herinterpretatie van de eigen identiteit. *Mission* heeft in deze gemeenschappen vooral ook het doel om het geloof over te dragen aan de nieuwe generatie. Ten slotte gaf de Amerikaanse professor Paul Silas Peterson een overzicht van de 'decline of established Christianity in the Western World'.
In de plenaire discussie werd duidelijk dat het vinden van antwoorden nog niet zo eenvoudig is. Daarbij was ook een factor dat er geen duidelijke doorgaande lijn zat in de bijdragen op deze middag. De ontwikkelingen op het terrein van secularisatie, migratie en omgekeerde missie gaan door en het blijft boeiend en belangrijk dit te volgen en te begrijpen.

— Jaap Haasnoot (GZB)

Groen Geloven 2019

In het Dominicanenkloster in Zwolle kwamen op zaterdag 5 oktober ruim zeshonderd christenen bij elkaar om te spreken en te leren over de ecologische en klimatologische crisis waar we op dit moment middenin zitten. Actueler dan ooit. Weerman Reinier van den Berg, theoloog Trees van Montfoort en vele anderen namen ons mee in het verhaal over duurzaamheid, groen leven, gerechtigheid en het klimaat.
Je zou als bezoeker van deze conferentie gefrustreerd, geschrokken en misschien wel ontdaan kunnen zijn als je tot je laat doordringen dat het 'vijf over twaalf' is. Maar daar was het de dag niet naar. Hoewel de lezingen en de workshops een eerlijk verhaal vertelden, waren het wel verhalen van troost, van hoop en van toekomst.
In vier zeer verschillende workshops maakte ik kennis met diverse aspecten van groen geloven. Als moestuinder vond ik de workshop over 'biologisch bodembeheer' zeer interessant; 'God in de supermarkt' en de 'nieuwe Micha cursus' maakten allebei echt indruk op mij. Als onderdeel van deze wereld heeft mijn handelen als consument direct invloed op de mensen om mij heen. Heel praktisch en met beelden werd dit door de workshopleiders naar voren gebracht.
Uiteindelijk komt het voor mij na deze dag nog meer neer op de woorden van de profeet Micha:
'Er is jou, mens, gezegd wat goed is, je weet wat de Heer van je wil; niets anders dan recht te doen, trouw te betrachten en nederig de weg te gaan van je God' (Micha 6:8).
Met veel praktische en geestelijke bagage zijn mijn vrouw en ik de nieuwe week in gegaan. Om aan de slag te gaan met wat we mee mochten nemen, te delen en door delen te vermenigvuldigen.

— Ruben Jobsen, lid Groene Kerk Kapelle-Biezelinge-Eversdijk (PKN)

Inauguratie dr. G. Noort: 'Heil in missionaire samenwerking'

Voor alles is een eerste keer. De antropoloog Arnold van Gennep (1961) heeft treffend gezegd dat een inauguratie het ritueel van de eerste keer is. Een markeren van tijd. In een 'eerste keer' breekt iets uit het verleden en wordt een weg naar de toekomst ingeslagen. Vrijdag 11 oktober hield professor Gert Noort zijn inaugurele rede voor de David Bosch Chair for the Comparative Study of Mainline Protestant and Evangelical Mission aan de Theologische Universiteit Kampen: 'Heil in missionaire samenwerking. Missiologische kanttekeningen bij convergentie van visies en praktijken'. De rede werd omlijst door de studentencantorij van de universiteit, die enkele psalmen in verschillende talen ten gehore bracht.

Professor Noort plaatste kanttekeningen bij de langdurige spanning in de wereld van de missiologie: de polarisatie tussen evangelicalen en mainline protestanten. Om zijn ideeën beter weer te kunnen geven liet Noort een kunstwerk van de Japanner Watanabe zien, 'Oikumene' (1991). Het schilderij geeft de urgente roep weer om polarisatie te overstijgen en de beweging te maken naar de *koinonia*. Onder vroege christenen duidt het woord *koinonia* op de wederzijdse ontmoeting. Het is een van de meest christelijke vormen van liturgie.

Aan het einde van de presentatie waren er twee punten om dit woord missiologisch te verstaan. Het eerste benadrukt het soteriologische karakter van de boodschap. Hier wordt de beweging gemaakt van het begrijpen van de missie als een handeling gericht op het bereiken van een bepaald effect naar een vorm waarin de missie wordt begrepen vanuit de metafoor van het affect, dat wil zeggen vanuit de wederzijdse verbinding. Dit was een geweldig punt.

Het tweede was een herlezing van de pneumatologie van de christelijke missie als open beweging vanuit het centrum naar buiten. Het gebeuren met Pinksteren wordt gezien als interculturele ontmoeting waarin er een ontmoeting met andere culturen is vanuit de vaste verbinding met de christologie en het schandaal van het kruis.

Op deze manier drukt professor Noort zijn eigen persoonlijke stempel, als hij een leerstoel bekleedt, op een diep christelijke en tegelijk diep oecumenische manier. Het was een mooie gelegenheid om hem te vergezellen in deze mooie en inspirerende rite van initiatie.

— Alexander Villemil

Film

Rama Burshtein
Fill the Void
2012

Uniek inkijkje in orthodox-joodse gemeenschap

Ik kan me het beeld nog zo voor de geest halen. Iemand uit de (ultra-)orthodox-joodse gemeenschap die in zichzelf gekeerd in een bushokje gebeden zat te prevelen. Wie zelf ook in Jeruzalem is geweest zal het beeld vermoedelijk herkennen. Juist omdat het zo'n gesloten gemeenschap betreft, valt het je op als iemand zich in het openbare leven begeeft.
In de film *Fill the Void* zit precies zo'n scène. Shira, de jongste dochter uit een orthodox-joods gezin, is het huis uit gevlucht en wacht op de bus. Afgesloten van de buitenwereld, spreekt ze binnensmonds haar gebeden uit.
Fill the Void is een uitstekende film voor wie deze gemeenschap graag eens van binnen wil zien. Regisseur Rama Burshtein komt zelf uit de orthodox-joodse gemeenschap en geeft een uniek inkijkje. De eerste scènes van de film zijn opvallend overbelicht, alsof ze met het felle zonlicht wil duidelijk maken dat ze transparantie wil tonen.
De film vertelt het verhaal van de jonge Shira die haar eigen stem ontdekt te midden van een gemeenschap in rouw. Ze kijkt enorm uit naar haar bruiloft, maar dan sterft haar oudere zus Esther tijdens de geboorte van haar zoon.
Het zijn mooie woorden waarmee elkaar medeleven betoond wordt met dit enorme verlies. 'Moge de Heer je troosten tussen allen die treuren in Sion en Jeruzalem.' Gezamenlijk zullen ze ook een weg moeten vinden uit dit verdriet.
De spanning is soms adembenemend. Binnen een gemeenschap als deze is de scheidslijn tussen dichtbij komen en elkaar kwetsen flinterdun.
Kijk de film, je zult er geen spijt van krijgen. Let vooral op de non-verbale communicatie. Vaak is alles al gezegd voordat er wordt gesproken.

— Joël Friso is theoloog en betrokken bij Interfilm.

Muziek

Die Top 150!

Psalmus lxxvj.
Dit is een danckseggingh om dat Godt zijn kercke beschermt ende bewaer
heeft, ende in sonderheyt dat hy zijn wonderlijcke cracht ghetoont heef
teghen de vyanden die so sterck ende so wel toegherustet waren.
Op de wijse van den xxx. Psalm.
Notus in Iudæa Deus.
1 Een Psalmliet Assaph / op snarenspel voor te singhen.
2 Godt is in Iudea bekent / in Israel is zijnen name heerlijck.
Godt is in Iudea seer wel Bekent / end
over al vermaert: Sijn naē end cracht in Israel
Sijn geroemt end geopenbaert / 3 In Salem

De psalmen zijn een belangrijke link tussen het christendom en het jodendom. Bij het vak Liturgiek binnen de opleiding Kerkmuziek was het een van de redenen waarom we psalmen moeten blijven zingen, naast het feit dat Jezus de psalmen zong, het een uitdrukking van alle menselijke emoties is, en het bijbelwoorden zelf betreffen. In mijn eigen praktijk als kerkmusicus hecht ik om die redenen dan ook aan minstens één psalm per zondagse eredienst, vaak als eerste lied of als antwoord op de eerste lezing.

De psalmen vormen inspirerend materiaal voor een kerkmusicus. Onlangs kwam Psalm 2 langs, als antwoord op de lezing uit 2 Samuel 1: de boodschapper die David meldde dat hij koning Saul op diens eigen verzoek doodde, en dit vervolgens zelf met de dood moest bekopen omdat hij het leven van een gezalfde Gods had genomen.

Psalm 2 spreekt over de waanzin van de vorsten en koningen die tegen God opstaan, en dat was voor mij aanleiding om dat te verwerken in het voorspel bij die psalm. Het werd een improvisatie vol onbegrip en onwelluidende samenklanken, tot en met de armen op het klavier aan toe. Dat kan heel functioneel zijn, als het uitdrukking geeft aan de emoties die zo'n lezing omgeven.

Het is opvallend dat zulke oude teksten, op de toch redelijk oude Geneefse melodieën die in protestants Nederland gebruikelijk zijn, de moeite meer dan waard blijven om te zingen. Juist vanwege alle menselijke emoties en vragen die je elke dag tegenkomt, maar ook omdat het onze kerk in de context van haar joodse wortels en de kerk wereldwijd zet. Des te meer reden om vast te blijven houden aan die Top 150!

— Iddo van der Giessen, student Orgel (master) en Geschiedenis (research master), afgestudeerd in Kerkmuziek en World Politics, is cantor-organist van de Goede Herderkerk te Rotterdam Schiebroek.

Boeken

Steve Cochrane, *Asia's forgotten Christian story*, GBP 3.20, Oxford: Regnum Books International, 2019, £ 3,20

Voor de meeste Nederlanders is *Asia's forgotten Christian story* geen vergeten verhaal, maar een 'nooit van gehoord'-geschiedenis van de Church of the East Monastic Mission in Ninth-Century Asia. De Kerk van het Oosten groeide vanuit Edessa via de Perzische Golf naar India, China en andere oosterse landen. Over de oostgrens van het Romeinse Rijk heen verdween zij uit het zicht van westerse christenen.
Steve Cochrane heeft meer dan dertig jaar in Azië gewerkt. Dit boek is opgedragen aan de ontelbare martelaren van de Kerk van het Oosten inclusief degenen die de laatste tien jaar in Irak in dienst van de Heer gestorven zijn. Hij onderzoekt hoe christenen en moslims zich met elkaar verhielden, driehonderd jaar voordat de eerste kruistocht deze relatie ontwrichtte.
Cochrane richt zich vooral op het belang van de kloosters in Oost-Syrië en het netwerk van kloosters in Azië. De kloosters en de monniken waren de zending en de missionarissen van die tijd. Zij richtten zich niet alleen op het Oosten, maar betekenden veel voor moslims in Syrië en droegen bij aan een verdieping in de relatie tussen de verschillende gelovigen.
De studie boort primaire bronnen aan, die spreken over het klooster Beit Abhe in Noord-Mesopotamië. In de periode 595 tot 840 n.Chr. bracht dit klooster meer dan honderd bisschoppen, aartsbisschoppen en gouverneurs voort voor de kerk in Azië. Over hen en andere monniken werd geschreven dat 'zij onderricht gaven, doopten, machtige daden verrichtten en geweldig werk verzetten. De roem van hun daden was tot in het verre oosten bekend'. Cochrane citeert uit tal van brieven, geschriften en getuigenissen van de hand van christenen en moslims en met name ook van Patriarch Timothy. Dat maakt het lezen van dit boek zo boeiend.
Wat betreft de betekenis voor onze tijd schrijft Cochrane in de conclusie over nieuwe initiatieven in het kloosterleven, onder andere onder protestanten. Hij citeert een moderne westerse monnik die het klooster vergelijkt met de herberg in Lucas 10:33 waar iedere pelgrim welkom is tot Christus terugkomt. Het klooster kan een ontmoetingsplaats zijn waar moslim- en christengelovigen elkaar kunnen ontmoeten. In weinig pagina's schrijft Cochrane een rijk boek over een wereld waar we beslist over moeten lezen. — *Piet Both*

Emma O'Donnel Polyakov, *Antisemitism, Islamophobia and Interreligious Hermeneutics. Ways of Seeing the Religious Other,* Vol. 38 in Currents of Encounter. Studies in Interreligious and Intercultural Relations, $ 57

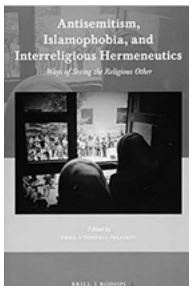

Deze bundel bevat artikelen van elf auteurs en begint met twee inleidende essays over interreligieuze hermeneutiek. Interreligieuze hermeneutiek gaat over het lezen en interpreteren van het

geloofsverhaal van een ander. Kort gezegd: hoe gaan we om met de religieuze ander? Het eerste artikel benoemt welke vormen van het verkeerd begrijpen van de religieuze ander er zijn en hoe makkelijk is het om elkaar mis te verstaan. In het tweede essay bespreekt Marianne Moyaert, hoofredacteur van reeks Currents of Encounter, de hermeneutiek van interreligieuze ontmoetingen in de context van conflicten in de wereld, vroeger en nu. Conflicten leiden tot stereotypering van andere religies vanuit de eigen ideologie. Onder andere gaat zij in op de twintigste-eeuwse idee van 'joods-christelijke traditie', dat nu politiek wordt geëxploiteerd om moslims als 'de anderen' neer te zetten. Aan de hand van de filosofie van Paul Ricoeur wordt betoogd dat praktijken van interreligieuze ontmoeting rigide religieuze ideologieën kunnen doorbreken. Meer specifiek wordt ingegaan op de methode van 'narratieve gastvrijheid': joden, moslims en christenen lezen hun heilige geschriften gezamenlijk en interpreteren die in elkaars nabijheid.
Het tweede deel van de bundel gaat over oude en nieuwe vormen van antisemitisme. Van de geschiedenis, ontstaan en uitingen van antisemitisme, anti-judaïsme en anti-zionisme tot aan de hedendaagse uitingen. In het laatste deel beschrijven drie auteurs islamofobie in de media. Van Zweden tot cartoons in Amerika. Over 'liquid racism' en hoe een cartoon geen ophef veroorzaakte met seksistische en islamofobische uitlatingen maar wel na antisemitische uitlatingen. De bundel eindigt in de epiloog 'Jews, Jihad, and Jesus', met een oproep tot het ontwikkelen van een nieuwe christologie. Als mooie samenvatting van de voorafgaande artikelen betoogt auteur James Carroll, dat 'naaste' geldt voor elk mens op deze aarde en voor de aarde zelf. Dat 'heb je naaste lief' in deze tijden niet alleen een religieuze maar ook een politieke opdracht is.
De bundel is een goed leesbare verzameling artikelen waarin het verband tussen conflicten in het Midden-Oosten, antisemitisme en islamofobie gelegd wordt en dat is waardevol. Inzicht hierin kan ertoe bijdragen dat we open blijven staan voor de religieuze ander, gastvrij voor het geloofsverhaal van onze naaste. — *Renate Japenga*

Marleen Anthonissen-van der Louw, *Dagboek uit Jeruzalem. Het leven van een pastoraal werker in de Heilige Stad*, Utrecht: KokBoekencentrum, 2019

'Daarna stelde ze voor om samen naar het graf van Jezus in de Heilige Grafkerk te gaan, vijftig meter verderop. Jezus is in de islam een groot profeet. Zouden we daar voor haar willen bidden? Om een man en om haar zoektocht naar God? Wat een eenzaamheid en oprechtheid straalde ze uit. Het ontroerde me toen we haar zo in gebed bij Jezus mochten brengen' (p. 64).
In maart 2014 vertrokken Ilja en Marleen Anthonissen met hun kinderen Marieke en Niels naar Jeruzalem, waar zij als pastoraal werker en docent in de Redeemer Church én in Bethlehem aan de slag gingen. Het in september 2019 verschenen 'Dagboek uit Jeruzalem' is een uiterst persoonlijk verslag van wat zij daar hebben meegemaakt.

Tips van de Redactie

Boeken

• Jona Lendering, *Israël verdeeld. Hoe uit een klein koninkrijk twee wereldreligies ontstonden,* Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2014
Het antieke jodendom met nieuwe ogen bekeken. 'Prachtig overzicht van het ontstaan van twee wereldgodsdiensten' (Sam Janse in *Trouw* over dit boek).

• Bart van Es, *Ver-geet-mij-niet. Over het verborgen leven van een Joods meisje,* Amsterdam: De Bezige Bij, 2018
Een persoonlijk verslag van de zoektocht naar het verhaal van tante Lien, door een Nederlandse professor die al jaren in Oxford woont. De Joodse Lientje zat bij haar opa en oma ondergedoken tijdens de Tweede Wereldoorlog en Van Es wil achterhalen hoe het kwam dat er jaren later een diepe breuk ontstond. Een bijzonder boek vanwege het buitenlandse perspectief op de Nederlandse geschiedenis, de zwart-wit foto's en de groeiende vertrouwdheid tussen Lien en Bart. 'Zonder familie heb je geen verhalen,' dat bewijst dit boek maar weer.

• Ad Prosman, *De onverwerkte Holocaust. Spiegel voor de kerk van nu,* Utrecht: Boekencentrum, 2015
Prosman is van mening dat de verwerking van de Holocaust door kerk en theologie nog steeds niet is gebeurd en hij laat allerlei theologen daaromtrent met hun visie de revue passeren. Ook nu vervullen de joden nog steeds de rol van zondebok en slachtoffer. Nu het antisemitisme in kracht toeneemt, mag de kerk niet zwijgend toekijken. Veelomvattend en diepgravend boek, met literatuur en een register van personen en bijbelplaatsen.

• Robert Vuijsje, *Salomons oordeel,* Amsterdam: Lebowski, 2019
Max is een jood uit Amsterdam-Zuid, Alissa is zwart en komt uit de Bijlmer. Hun zoon Salomon van 17 jaar staat voor de keuze: hoor ik bij de mensen die op mijn vader lijken of hoor ik bij de kinderen die zwart zijn net als ik? De kritische vragen dwingen je om kleur te bekennen.

• Ewoud Sanders, *Levi's eerste Kerstfeest. Jeugdverhalen over jodenbekering,* 1792-2015, Nijmegen: Vantilt, 2017
Studie naar tachtig verhalen over 'jodenzending', 13 katholieke en 67 protestantse. De auteur brengt herkomst en drukgeschiedenis ervan in beeld, plaatst de verhalen in hun historische context, onderzoekt hoe ze werden ontvangen en analyseert de verhaalpatronen. Overtuigend en ingetogen gebracht, verontrustend en inspirerend.

• Bart Wallet, *Christendom en antisemitisme. Tweeduizend jaar confrontatie,* Utrecht: Boekencentrum i.s.m met Stichting Museum Sjoel Elburg, 2017
Door de eeuwen heen zijn de joden afgeschilderd als Godsmoordenaars en duivelskinderen. Hoe zijn deze negatieve beelden ontstaan? Christenen zetten zich tegen de joden af om de eigen identiteit te formuleren. Toch klonken er ook tegenstemmen, die het jodendom positief wilden waarderen.

• Tirtsah Levie Bernfeld, *Canon van 700 jaar Joods Nederland,* Rijswijk: De Nieuwe Haagsche, 2015
Kort en bondig de centrale punten van 700 jaar Joodse geschiedenis. Honderd vensters met elk betrekking op een centrale gebeurtenis, een plaats, een persoon of een voorwerp – gekoppeld aan een sprekende, iconische afbeelding. Per eeuw gegroepeerd rond een samenbindend thema.

Film

• *Shtisel* (Netflixserie – twee seizoenen), 2013
Een Haredi-familie woont in een ultra-orthodoxe wijk van Jeruzalem en moet zien om te gaan met liefde, verlies en dagelijkse sleur.

Niet toevallig is het ingedeeld in veertig dagen, het getal van de lijdenstijd. Het is met recht een zeer ingrijpende periode geweest, waarbij Ilja en Marleen zijn geconfronteerd met het lijden van de volken en groeperingen die vechten om het Heilige Land, en met de ingewikkelde situaties van hun nieuwe vrienden, buren en kennissen. Om nog maar te zwijgen van het lijden dat het gezin zelf keihard treft: op 21 oktober 2017 overlijdt Ilja onverwacht. Marleen en de kinderen besluiten te blijven.
De schrijfster deinst er niet voor terug om huiveringwekkende momenten te delen. Bijvoorbeeld hoe haar door de begrafenisondernemer wordt opgedragen om voor het vervoer naar het mortuarium als geestelijke, in functie, een gebed uit te spreken voor de overledene, die nota bene haar eigen man is! 'Ik vroeg vergeving voor alles wat ik anders had kunnen doen, en zei dat ik hem terug hoop te zien bij Jezus' (p. 102).
Het Heilige Land is een land van extremen. Dat maakt dat iedere pagina van dit dagboek geladen is met spanning, met tegenstellingen, ja ook met geweld. Maar het boek wil vooral een duidelijk getuigenis zijn van een pastorale attitude: om je eigen mening opzij te zetten, en te luisteren naar een ieder die op je weg komt.
Dat een pastoraal werker in al die complexiteit Jezus als haar Pastor heeft ervaren en daar zo persoonlijk over schrijft, maakt dit dagboek een document om te lezen en te herlezen. *— Gert-Jan Kroon, predikant Protestantse Kerk Menen, België*

Peter Feldmeier, *Experiments in Buddhist-Christian Encounter. From Buddha-Nature to the Divine Nature,* New York: Orbis Books, 2019, ix + 261 bladzijden, € 34,99

Peter Feldmeier is een gehuwde rooms-katholieke professor in Katholieke Studies (Universiteit Toledo, Ohio). Met dit boek brengt hij experimentele ontmoetingen tussen boeddhistisch en christelijk gedachtegoed in kaart, met als ultieme doelstelling 'je ziel te vergroten'. Feldmeier wil 'de religieuze ander' in zijn en haar authenticiteit zo respectvol mogelijk benaderen en plaatst zich in een postmoderne context die breekt met de zekerheden van een verlichtingsmoderniteit.

Die aanpak, waarbij de 'andersheid' van de ander maximaal wordt gehonoreerd, levert enkele boeiende hoofdstukken op waarin telkens een boeddhistische figuur of tekst 'dialogeert' met een christelijke tegenhanger: Buddhaghosa ontmoet Juan de la Cruz, Nagarjuna gaat in gesprek met de *via negativa*, de Mahayana-heilige ontdekt Meister Eckhart en Ignatius. Zen, het Reine Land, Jezusgebed en *Hart Soetra* ...

Telkens wijst de auteur op – vooral doctrinaire – verschilpunten en zoekt hij relevante gelijkenissen: *nirvana* versus eenwording met God; meditatietechnieken of geloof en genade; volheid en leegheid in de gekruisigde Christus; zoeken naar het ware zelf en het Absolute.

Vooral de verstandige keuze van dit materiaal vergemakkelijkt een intellectuele kruisbestuiving. Christelijke mystici en hun ervaringen maken een opening naar een 'onpersoonlijk' beleven. Absolute, boeddhistische Mahayana-teksten kunnen theïstisch belicht worden. Hoe zou een gesprek verlopen tussen een *sola-scriptura*-christen en een *meditation-only*-boeddhist? De auteur heeft één postmodern axioma waar hij niet van afwijkt: meta-verhalen worden niet toegestaan. Indien een spiritualiteit toch aanspraak maakt om 'de' realiteit te benaderen wordt dit afgewezen als naïef. Alle spiritualiteiten bestaan bij de gratie van een bepalend cultureel paradigma.

Maar Feldmeier kan de vraag naar verhaaloverstijgende criteria toch niet ontwijken. Seksueel en financieel misbruik door enkele Zen-meesters leiden tot de vraag of deze heren wel écht verlicht waren. Spreken over 'authentieke spirituele paden' en eigen 'verlichting'-ervaringen als onbetwistbaar voorstellen ('ik weet wat ik weet') rijmt niet met de postmoderne onzekerheid. Deze verhaalexperimenten hebben mij intellectueel gestimuleerd, maar hun vrijblijvendheid waar het kennis en waarheid betreft kunnen filosofisch niet overtuigen.

Met dit zeer informatieve maar toch vlot leesbare boek kun je een interreligieuze dialoog tussen sommige christenen en sommige boeddhisten opstarten en richting geven en het is ook geschikt voor een cursus vergelijkende godsdienstwetenschappen – op voorwaarde dat je over voldoende achtergrondinformatie beschikt.

— Eddy Van Laerhoven, filosoof

19-26 januari
Week van Gebed 'Buitengewoon'

Geïnspireerd door de buitengewone vriendelijkheid die in Handelingen 28 naar voren komt, daagt de Week van Gebed deelnemers uit om te streven naar meer dan het gewone. Paulus en zijn reisgenoten lijden schipbreuk en worden op Malta enorm gastvrij opgevangen. Deze gebeurtenis markeert het moment waarop het evangelie het eiland bereikt. Op 10 februari wordt deze gebeurtenis nog altijd door de christenen op Malta herdacht en gevierd. Zij hebben dit jaar het materiaal voor de gebedsweek voorbereid.
www.missienederland.nl/weekvangebed

25 januari
Werkconferentie 'Kerk aan de rand'

Hoe ben je als kerk vandaag de dag missionair? Hoe deel je geloof, hoop en liefde? In onze tijd zie je dat de kerk verdrongen is naar de rand van de samenleving. Hoe kan deze 'kerk aan de rand' – te midden van alle veranderingen – overeind blijven en van betekenis zijn voor de samenleving? Gevarieerd programma vol inspirerende verhalen, praktische workshops en uitwisselingsmomenten, uitlopend op zes 'kantelkansen'. Georganiseerd door: GKV, CGK en NGK.
9.30-16.00 uur, Kerk aan het Lint, Alendorperweg 103, Utrecht; www.kerkzijnopderand.nl

28 januari – 2 februari
Individueel begeleide stilteretraite

Retraite op maat. Luisterend naar waar jij bent in je relatie met God worden je bijbelgedeelten en andere suggesties aangereikt die jou verder kunnen helpen. Duur: in overleg (2-6 dagen); locatie: Gemeenschap de Hooge Berkt in Bergeijk. Georganiseerd door Interserve Nederland.
www.interserve.nl/agenda/

17 januari
Oecumenelezing 'In Christus – en in Nederland'

Op 17 januari wordt de jaarlijkse oecumenelezing verzorgd door Mirella Klomp, Peter-Ben Smit en Enis Odaci, thema: 'In Christus – en in Nederland. Op zoek naar geloofwaardige identiteit'. Kun je in Nederland nog wel christen zijn? Is het land niet veel te liberaal en te veel in reli-stress? Tegelijkertijd laten identiteitspolitiek in de maatschappij en heftige discussies in kerken over cultuur, sekse en vrijheid zien dat ook in het inclusieve Nederland met zijn open en gastvrije kerken identiteiten wel degelijk een rol spelen. *www.raadvankerken.nl*

24-25 maart
De missionaire parochie – 'Als God renoveert'

Conferentie om parochies in Nederland en Vlaanderen te inspireren en te ondersteunen bij het vormgeven van een missionaire parochie. Hiervoor komt de Canadese priester James Mallon, auteur van het boek *Als God renoveert*, voor het eerst naar Nederland. Een belangrijke sleutel in zijn boek is mensen te helpen om 'missionaire leerlingen' van Jezus Christus te worden: niet alleen binnen in de eigen gemeenschap, maar ook daarbuiten. Dit betekent voor de meeste parochies een cultuuromslag.
In en om de basiliek H.H. Agatha en Barbara, Oudenbosch; missionaireparochie.nl

TussenRuimte 2019 / 4
‘Geef ons heden ons dagelijks brood’

René Tchebetschou, Hongerdoek ‘Het Onze Vader’, Kameroen, 1988

‘Geef ons heden ons dagelijks brood’. In elke christelijke gemeenschap klinken regelmatig deze woorden, komen mensen bijeen rond de tafel en wordt het brood gedeeld.
Maar wat als ‘geef ons heden ons dagelijks brood’ geen vanzelfsprekendheid is? Als er niet genoeg is om van te leven? Wat als brood gewoon geen onderdeel is van een cultuur? Kunnen we ook ‘Geef ons heden onze dagelijkse kom rijst’ bidden?
En wat als onze zucht naar eten en meer eten onze wereld kapot dreigt te maken? Wat nu als je een glutenallergie hebt? Of als je ervan overtuigd bent dat koolhydraten zó ongezond zijn dat ze uit ons eten moeten worden geweerd? Kan eten ook een religie op zich worden met haar eigen extremisten?
Brood is maar een klein voorbeeld van hoe voedsel, of ons onthouden van voedsel, een religieuze betekenis en praxis heeft. Rondom eten – zij het de maaltijd van de Heer, de maaltijd die de vasten breekt bij het ondergaan van de zon tijdens de ramadan, of gewoon de ietwat gehaaste doordeweekse avondmaaltijd – komen we samen. Het eten dat we delen staat onder andere symbool voor familie, gemeenschap tussen mensen onderling en tussen mensen en God, voor gezondheid.
Hoe kan ‘geef ons heden ons dagelijks brood’ ons oriënteren in de wereld, in geloof, in gemeenschap? Dat is de vraag die we centraal willen stellen in het eerste nummer van *TussenRuimte* van 2020.

TussenRuimte 2020 | 2 (juni) houdt de loep boven religie en populisme.

Bent u nog geen abonnee van TussenRuimte?

Neem nu een proefabonnement of geef het als origineel cadeau!
Het abonnement stopt automatisch.

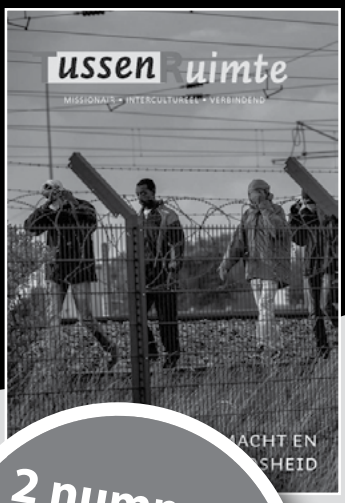

2 nummers €17,50

Kwartaaltijdschrift voor mensen en organisaties in het missionaire veld wereldwijd

Actuele thema's in de missionaire praktijk worden intercultureel verbreed en theologisch uitgediept. Debat over bestaande missionaire en religieuze praktijken wordt gestimuleerd.

Ga naar **www.kokboekencentrum.nl/tijdschriften/tussenruimte** om uw (cadeau)abonnement afsluiten

KokBoekencentrum
tijdschriften

Nieuw verschenen bij KokBoekencentrum

Nieuwe titel van Tomáš Halík

paperback | € 19,99

2018-2019 is Karl Barth-jaar

paperback | € 16,99

Vruchtbaar Bijbelgebruik en leiderschap

paperback | € 14,99

Hoofdlijnen van het christelijk geloof

paperback | € 19,99

Deze boeken zijn snel en eenvoudig te bestellen via
www.kokboekencentrum.nl
en de boekhandel

KokBoekencentrum
UITGEVERS | UTRECHT